9. Davidson és a radikális interpretáció

9.1. *Előhang: a parittya érv*

A jelentés magyarázatának az eddigiekben két fontos aspektusa bontakozott ki: először is meg kell értenünk azt, hogy különböző típusú kifejezések (például szavak és mondatok) jelentése hogyan függ össze. Másodszor pedig valamilyen kapcsolatot próbáltunk teremteni egyfelől a nyelv, másfelől pedig világunk más aspektusai között; azt reméltük ugyanis, hogy ez a kapcsolat segít megérteni, mit is fejeznek ki a nyelvi kifejezések. Az második kérdésre adott válaszként eddig a következő javaslatok merültek fel: a jelentést magyarázzuk *dolgokkal*, *igazságfeltételekkel*, *érzéki tapasztalatokkal* vagy (bevallottan sikertelenül) *ingerekkel*.

A kísérletek közül eddig talán az igazságfeltétel-elmélet tűnt a legvédhetőbbnek. Ha azonban még emlékszünk, az elmélet tárgyalását félbehagytuk akkor, amikor felmerült az az igény, hogy az igazságfeltétel fogalmát pontosabban értelmezzük. Az elképzelés olyasmi volt, hogy egy mondat igazságfeltételein azokat a *körülményeket* kell érteni, amelyek mellett a mondat igaz.

A körülmények a világ részei: első közelítésben mondhatnánk úgy is, hogy egy mondat jelentése az a *tény*, amely igazzá teszi (mivelhogy a mondat igazságának a feltétele a tény fennállása).[36] Ezt az ötletet minden bizonnyal még pontosítani kell. Az 1. szakaszban láttuk, hogy a tárgyak nem lehetnek szavak jelentései, mert ugyanazt a tárgyat jelölő két szónak eltérhet a jelentése — a tárgyak nem cizellálják elég finoman a jelentéseket. Hasonló ellenvetésre készülhetünk fel a tényekkel kapcsolatban is: az intuíció azt mondja, hogy ugyanazon a ténynek a fennállását ki lehet fejezni eltérő jelentésű mondatokkal is. Ám talán segíthet az

---

[36] Ez a felfogás nem áll távol az igazságfeltétel-elmélet azon változatától, amelyet Wittgenstein képvisel a *Tractatusban*.

a manőver, amelyet Frege javasolt a nevekkel kapcsolatban: a mondatok jelentését azonosíthatnánk azzal a móddal, ahogyan tényeket jelölnek. Mindenesetre így megteremtenénk a kapcsolatot a világ és a nyelv között.

Az elképzelésnek minden bizonnyal része lesz az, hogy a mondatok számos különböző tényt jelölhetnek – azaz a mondatokba a valóság *más és más* pontjaihoz való kapcsolódás révén áramlik a jelentés. A „süt a nap" és a „fúj a szél" teljesen mást jelentenek, és természetes azt is gondolni, hogy más és más tényeket fejeznek ki. Felmerül azonban az a kérdés, hogy vajon hogyan individualizáljuk a tényeket. Azaz: mikor különbözik két tény? A tények a nyelven kívüli valóság részei – éppen ezért választottuk őket a jelentések magyarázatára – ezért a tények azonosságát is valahogy úgy kellene megállapítani, hogy abban a valóságot leíró nyelv ne játsszon szerepet. Kézenfekvő például feltenni, hogy az a tény, hogy Nápoly északra van Red Blufftól – *ugyanaz* a tény, mint hogy Red Bluff délre van Nápolytól; ezért inkább úgy mondanánk, hogy ennek a ténynek a fennállását mi kétféleképpen tudjuk kifejezni. Továbbá a Nápoly fekvésére vonatkozó ténynek része az a dolog (a város maga), amelyet a „Nápoly" név megnevez, és sem magának a dolognak az azonossága, sem a dolgot érintő tények vélhetően nem változnak meg attól, hogy mi a „Nápoly" vagy az „Ischia harmincmérföldes környezetében fekvő legnagyobb olasz város" néven utalunk a városra. A példák két általános elvet sugallnak: (i) ha „s" és „t" logikailag ekvivalens mondatok, akkor ugyanaz a tény teszi őket igazzá és (ii) ha „s" és „t" két olyan mondat, amely egymástól csak abban különbözik, hogy egy kifejezést egy ugyanarra a dologra utaló kifejezéssel helyettesítünk, akkor a két mondatot ugyanaz a tény teszi igazzá.

Ha azonban ezt a két általános elvet elfogadjuk, akkor Davidson szerint bizonyítható, hogy *tetszőleges két igaz mondat ugyanazt a tény jelöli*. Vagyis ha történetesen süt a nap és fúj a szél, akkor a „süt a nap" és a „fúj a szél" mondatok ugyanazt a tényt jelölik – persze nyilván eltérő módon, ugyanis jelentésük szemmel láthatóan különbözik. Ebben az esetben viszont a tényre

való hivatkozás teljesen feleslegesnek látszik. Kezdeti elképzelésünk az volt, hogy az eltérő jelentésű mondatok a nem-nyelvi valóság más-más pontjaihoz való kapcsolódás révén nyerik jelentésüket, ám ez az elképzelés most összeomlott. A nem-nyelvi valósággal való kapcsolat nem világította meg azt, miért jelenti az egyik mondat ezt, a másik azt.

Az alábbiakban ismertetjük Davidson érvét. (Aki hajlandó elhinni Davidsonnak, hogy a bizonyítás működik, annak elegendő a szakasz utolsó két bekezdését elolvasni.) Vezessük be először is a következő jelölést: $\iota x(Fx)$. A „ι" jelet deskriptornak nevezzük, és a „$\iota x(Fx)$" kifejezés így olvasandó: „az az x, amelyre igaz, hogy Fx". A „$\iota x(x = D)$" kiolvasása például „az az x, amely azonos D-vel". A deskriptor tehát arra alkalmas, hogy leírásokat jelöljünk vele. Figyeljük meg, hogy a deskriptor utáni zárójelben mindig egy *mondat* típusú kifejezés áll („Fx" vagy „x = D"), amely valamilyen, x-re vonatkozó állítást fogalmaz meg; az egész, deskriptorral lekötött kifejezés viszont egy leírás, azaz olyan kifejezés, amely egyedi dolgot jelöl — az „$\iota x(x = D)$" kifejezés például nyilván D-t jelöli. Tekintsük most a következő mondatot:

(23) $\iota x(x = D) = \iota x(x = D)$

Ennek kiolvasása: „az az x, amely azonos D-vel azonos azzal az x-szel, amely azonos D-vel", vagyis a mondat szerint D azonos D-vel. Nyilvánvaló, hogy ez egy logikai igazság. Tekintsük most a következőt:

(24) $[\iota x(x = D) = \iota x(x = D)] \,\&\, s$

Ezt a mondatot úgy nyertük, hogy egy logikai igazság és az *s* mondat konjunkcióját képeztük. Mivel a logikai igazságok minden körülmények között igazak, ezért ezen mondat igazságának feltétele megegyezik *s* igazságának feltételeivel. Azaz a mondat logikailag ekvivalens lesz *s*-sel. Még egy cseles lépésre van szükségünk: mivel a korábbiak szerint a deskriptort követő

zárójelben mondat típusú kifejezés állhat, ezért a következő mondat is jólformált

(25) $\iota x(x = D \,\&\, s) = \iota x(x = D)$

mi több, logikailag ekvivalens a (24) mondattal. (Tulajdonképpen csak annyi történt, hogy az *s*-sel való konjunkciót az első zárójelen belülre vittük.) Vegyük észre, hogy az „$\iota x(x = D \,\&\, s)$" egy határozott leírás (kiolvasva: „az az x, amelyre igaz, hogy azonos D-vel és *s*").[37] Ha *s* igaz, akkor ennek a leírásnak a jelölete nem más, mint D. Tegyük most fel, hogy *s* igaz. Ha most *s* helyébe egy másik igaz mondatot írunk, például *t*-t, akkor az így kapott határozott leírás: „$\iota x(x = D \,\&\, t)$" jelölete ugyancsak D lesz. Eszerint a következő mondat

(26) $\iota x(x = D \,\&\, t) = \iota x(x = D)$

mindössze annyiban különbözik a (25)-től, hogy egy kifejezést egy azonos jelöletű kifejezésre cseréltünk. És most már készen is állunk az érv prezentálásához.

Legyen „*s*" és „*t*" két tetszőleges igaz mondat, és tekintsük a következő négy mondatot:

(27) *s*
(28) $\iota x(x = D \,\&\, s) = \iota x(x = D)$
(29) $\iota x(x = D \,\&\, t) = \iota x(x = D)$
(30) *t*

A fentiek értelmében az (27) és (28), illetve a (29) és (30) mondat logikailag ekvivalens, míg a (28) és (29) csak abban különbözik,

[37] Az ilyen logikai formájú mondatokat felfoghatjuk olyan természetes nyelvi mondatok leírásaként, amelyek valamilyen általános feltétel fennállása mellett keresik egy határozott leírás jelöletét. Például: „az a dolog, amely eső idején száraz marad". Ekkor ha *s* : „Esik az eső"; Fx: „x száraz", akkor a leírás a következőképpen formalizálható: $\iota x(Fx \,\&\, s)$

hogy egy szinguláris kifejezést egy ugyanarra a dologra utaló szinguláris kifejezéssel helyettesítettünk. Ha tehát elfogadjuk a fentiekben megfogalmazott elveket a tények azonosságának feltételeiről, akkor bizonyítást nyert az, amit fent ígértünk: jelesül, hogy minden igaz mondatot ugyanaz a tény teszi igazzá.

Ez az érv Davidson több írásában felbukkan (a „True to the Facts", a „Truth and Meaning" és a „Causal Relations" című írásokban[38]), és a szakirodalomban „parittya-érvként" (slingshot argument) is szokás emlegetni, utalással Dávid parittyájára: ez az egyszerű érv állítólag óriásokkal felérő elméleteket leterít. (Az érvet Davidson egyébként Fregének tulajdonítja.) Mindenesetre, *ha* az érv működik, akkor az eredeti szellemben fogant igazságfeltétel-elmélettel sikeresen elbánt. A nyelvi jelentést valamilyen nem-nyelvi entitás révén igyekeztünk azonosítani; az elmélet helyességének feltételéül szabtuk, hogy legalábbis bizonyos mondatokhoz a nem-nyelvi valóság eltérő elemeit rendelje; és az derült ki, hogy tetszőleges két igaz mondathoz ugyanazt az elemet kell rendelnünk. Az elmélet tehát csődöt mondott.

A parittya-érvet persze lehet kritizálni, és sokan kritizálták is. Davidson maga viszont az érvet érvényesnek tekinti, és most ez a fontos, ugyanis feladatunk itt a davidsoni program megértése. Davidson is ahhoz a tradícióhoz tartozik, amelyre mély benyomással voltak a formális szemantika eredményei, és — összhangban azzal, amit korábbiakban a formális szemantika és az igazságfeltétel-elmélet harmonikus kapcsolatáról mondtunk — Davidson is egyetért azzal, hogy „az igazságfeltételek megadása a mondat jelentésének egyfajta megadása" Számára azonban mást jelent az „igazságfeltételek megadása", mint azt a fentebb körvonalazott elmélet sugallta, és nem véletlenül: ahogy láttuk, Davidson szerint az igazságfeltételek fenti értelmezése sehova nem vezetne. Davidsonnak tehát másképpen kell megteremtenie nyelv és világ kapcsolatát. Az az elmélet, amely

[38] In: Donald Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation.* Clarendon Press, Oxford, 1984.

ezt a feladatot elvégzi, és egyszersmind a jelentéssel kapcsolatos másik kérdésre — a különböző típusú kifejezések jelentésének összefüggésére — is választ ad, a a *radikális interpretáció* eszméjén alapul.

9.2 Radikális interpretáció és Tarski-féle igazságelmélet

Mint ahogy már említettük, Davidson sok tekintetben Quine tanítványának vallja magát, és a radikális interpretáció elmélete nyilván tudatosan utal a radikális fordítással kapcsolatos quine-i megfontolásokra.[39] Ebben az írásban Davidson célja egy olyan Interpretációs Elmélet megalkotása, amelynek ismerete képessé tehetne minket arra, hogy egy nyelvhasználó szavait interpretáljuk, azaz megértsük. Itt mindjárt egy fontos megjegyzést kell tennünk. Davidson nem ígér egy olyan elméletet, amelyet mi mindannyian *ténylegesen* használunk más emberek szavainak megértésében. Mindössze egy olyan elméletet szeretne találni, amelynek megtanulása *elvileg* alkalmassá tenne minket arra, hogy egy nyelvet megértsünk. Annak vizsgálatával, hogy egy ilyen elméletnek milyen általános feltételeknek kell megfelelnie, Davidson a jelentés és megértés alapvető sajátosságainak remél nyomára jutni.

Mindjárt az első ilyen, a vállalkozás természetéből következő feltétel az, hogy az elméletnek *végesnek* kell lennie — ugyanis csak ekkor lesz megtanulható — viszont képesnek kell tennie minket *potenciálisan végtelen* számú mondat megértésére. Ez vélhetőleg akkor lesz lehetséges, ha a nyelvünk kompozicionális (lásd e fejezet I. szakaszát).[40] Az Interpretációs Elmélet eme aspektusa

[39] Davidson jelentésről alkotott nézeteinek egyik leghozzáférhetőbb kifejtése a „Radical Interpretation" című írásban található. Szintén alapvető a „Truth and Meaning". In: Donald Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation.*

[40] Ezt a kérdést taglalja a „Semantics for Natural Languages". In: Donald Davidson, *Inquiries into Truth and Interpretation.*

fog tehát arról számot adni, amit már fentebb említettünk: hogy az összetett kifejezések jelentése hogyan függ összetevőik jelentésétől.

Az interpretáció másfelől *radikális*, mert — a quine-i vállalkozáshoz hasonlóan — itt is azzal a feltételezéssel kell élnünk, hogy az interpretálandó nyelv számunkra teljesen ismeretlen. Természetesen az Interpretációs Elméletnek, ahhoz, hogy eligazítást nyújtson a jelentés és megértés kérdéseiben, helyesnek kell lennie, és joggal várhatjuk el, hogy az Elmélet helyessége ellenőrizhető legyen. A radikalitásból viszont az következik, hogy az elméletet olyan bizonyítékkal kell alátámasztanunk, amely elérhető az interpretátor számára: azaz akkor is, ha a vállalkozás kezdetén egy szót sem ért az interpretálandó nyelvből.

Davidson a következő állítás mellett érvel: a Tarski által javasolt igazságelmélet egy módosított változata alkalmas lesz Interpretációs Elméletnek. Először röviden ismertetjük a Tarski-féle igazságelmélet alapgondolatát; majd szemügyre vesszük, milyen változtatások szükségesek ahhoz, hogy az elméletet interpretációra használjuk; végül megvizsgáljuk, hogy az elmélet kielégíti-e az Interpretációs Elmélettel szemben támasztott követelményeket.

Tarski volt az első, aki a klasszikus elsőrendű logikához formális szemantikát szerkesztett[41], és ennek az elméletnek a magva az igazságelmélet. Aki tehát logikai tanulmányai során már találkozott elsőrendű szemantikával, az ismeri Tarski elgondolásának lényegét.

---

[41] Lásd Alfred Tarski, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása" (Ford. E. Bártfai László). In: Alfred Tarski, *Bizonyítás és igazság. Válogatott írások*. Gondolat, Bp. 1990. Az írás eredetileg 1933-ban jelent meg, lengyelül. Tarski ekkor huszonnyolc éves volt. A Tarski-féle igazság-koncepciót (és az igazsággal kapcsolatos más kérdéseket) igen világosan mutatja be Robert L. Kirkham könyve, *Theories of Truth*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1997.

Tarski az igazság hordozóinak a *mondatokat* (és nem mondjuk az absztrakt propozíciókat vagy a hiteket) tekintette, és ebből az következik, hogy az igazságot nem általában, hanem mindig egy nyelvhez viszonyítva kell meghatároznunk. Azt a nyelvet, amelynek mondataira az igazságot definiálni akarjuk, *tárgynyelvnek*, az elmélet nyelvét pedig *metanyelvnek* nevezzük. (A megkülönböztetésről már volt szó: lásd az 5. szakaszt.) Tarski elméletében a *kielégítés* fogalma alapvető; ez a viszony *mondatok* és *értékelések* között áll fenn. Az elsőrendű logika nyelvében megfogalmazhatóak olyan mondatok, amelyekben változók szerepelnek: ezeket a mondatokat a változók egyes értékelései kielégítik, más értékelések nem. Az elméletnek véges számú axiómája van, amelyeket két csoportra oszthatunk:

azokra, amelyek megadják, hogy a legegyszerűbb típusú mondatokat milyen feltételek mellett elégíti ki egy értékelés, és

azokra, amelyek megadják az összetett mondatok kielégítés-feltételeit az egyszerűbb mondatok kielégítés-feltételeinek segítségével.

Az igazság fogalmát a kielégítés fogalmának segítségével lehet definiálni:

Az L nyelv egy mondata igaz akkor és csak akkor, ha minden értékelés kielégíti.

Mivel minden mondatot fel lehet bontani a legegyszerűbb típusú mondatokra, az axiómáknak rögzíteniük kell a nyelv tetszőleges mondatának kielégítés-feltételeit; így azt is, mikor elégít ki egy mondatot minden értékelés. Ebből és az igazság fenti definíciójából a nyelv minden mondatára következnie kell egy olyan ekvivalenciának, amely megadja az adott mondat igazságfeltételeit („*s* mondat igaz akkor és csak akkor, ha..."). Nem mindegy persze, hogy mi szerepel az ekvivalencia másik oldalán. Tarski saját elméletével szemben azt a rendkívül fontos követelményt támasztotta, hogy a nyelv minden mondatára *levezethető* legyen belőle a következő típusú ekvivalencia:

(T) „A hó fehér" igaz akkor és csak akkor, ha a hó fehér.

Általánosságban:

(T) *s* igaz akkor és csak akkor, ha *p*.

Ahol *s* a metanyelv egy mondata, *p* pedig a tárgynyelvé.

Pontosabban: Tarskinál *s* a tárgynyelv egy mondatának kanonikus leírása, *p* pedig a mondat fordítása a metanyelvre. Davidson céljainak ez persze nem felel meg, hiszen a radikális interpretáció nem támaszkodhat egy előzetesen elérhető fordításra. Ez indokolja az egyik fontos módosítást az eredeti elmélethez képest. Davidson célja nem az igazság definiálása; ezért megengedheti magának, hogy az „igazság" fogalmát alapvetőnek tekintse, és elméletétől a következőt várja el: az elméletből következzék a tárgynyelv minden *s* mondatára egy T mondat:

(T) *s* igaz akkor és csak akkor, ha *p*.

Ahol *p* egy olyan mondat, amely akkor és csak akkor igaz, amikor *s* igaz. Egy másik fontos módosítást az jelent, hogy Tarskival szemben Davidson az elméletet nem formális, hanem természetes nyelvre kívánja alkalmazni. Maga Tarski ezt nem tartotta lehetségesnek.

Davidson szerint tehát egy természetes nyelvhez szerkesztett elmélet, amelyből a nyelv minden mondatára levezethető egy T ekvivalencia, alkalmas lesz az interpretáció céljaira: azaz egy ilyen elmélet ismerete képessé tenne minket arra, hogy egy ismeretlen nyelvet megértsünk.

9.3 Interpretáció és a Jószándék Elve

Az Interpretációs Elmélettel szemben támasztott egyik követelés az volt, hogy helyességét olyan bizonyítékok támasszák alá, amelyek elérhetőek az interpretátor számára. Ezzel

kapcsolatban első látásra adódik egy probléma, amelyet Davidson a következőképpen vezet be:

> Egy beszélő azért tart igaznak egy mondatot, mert a mondat azt jelenti, amit jelent, és mert ő azt hiszi, amit hisz. Ha tudjuk, hogy igaznak tart egy mondatot és tudjuk a mondat jelentését, akkor ebből következtethetünk hiteire; ha elegendő információ áll rendelkezésünkre hiteiről, akkor talán következtethetünk arra, hogy a mondatok mit jelentenek. A radikális interpretáció azonban olyan bizonyítékokra támaszkodik, amelyek nem feltételezhetik a jelentések ismeretét, sem pedig a hitek részletes ismeretét.[42]

A fenti passzusban megfogalmazott tételt a Hit és Jelentés Kölcsönös Függésének nevezhetjük[43]. Egy mondat értelmezése olyan lesz, mint egy egyenlet megoldása, amelyben *három* változó van, mégpedig a következők: hogy *milyen hitet* fejez ki a mondat (H), hogy a mondat *mit jelent* (J), és hogy a mondatot a beszélő *igaznak tartja-e* (I). Ha a három közül kettőt ismerünk, következtethetünk a harmadikra, mint ahogy ezt a következő két példa illusztrálja:

1. eset

(I) *S* igaznak tartja azt a mondatot, hogy „Tam je velbloud"

(J_1) *S* nyelvén a mondat azt jelenti, hogy „Amott van egy teve"

→ (H_1) *S* úgy véli, hogy amott van egy teve.

2. eset

(I) *S* igaznak tartja azt a mondatot, hogy „Tam je velbloud"

(J_2) *S* ezzel a mondattal azt a hitét fejezi ki, hogy amott van egy láma.

---

[42] Donald Davidson, „Radical Interpretation" 134–135.

[43] Ezzel a kérdéssel foglalkozik részletesebben Donald Davidson, „Belief and the Basis of Meaning" és a „Thought and Talk" című tanulmánya is. *Inquiries into Truth and Interpretation.*

→ (H_2) *S* nyelvén a mondat azt jelenti, hogy „Amott van egy láma"

Davidson feltételezi, hogy a radikális interpretáció szituációjában is azonosítani tudjuk azt, hogy mikor tart egy nyelvhasználó egy mondatot igaznak. (Ha még emlékszünk rá, hasonló funkciót töltött be a radikális fordítás elméletében a jóváhagyás kifejezésének azonosítása.) Ha viszont ez az egyetlen változó, amely rögzített, ez nem elegendő az interpretált nyelv mondatainak értelmezéséhez.

Davidson javasolt megoldása a következő: rögzítsünk még egy változót, jelesül a hiteket, az úgynevezett Jószándék Elve (Principle of Charity) alapján. Az Elv szerint igyekeznünk kell olyan hiteket tulajdonítunk másoknak, amelyeket az adott körülmények között mi magunk is elfogadnánk. Más szavakkal: „olyan igazságfeltételeket rendelünk az idegen nyelv mondataihoz, amelyek igazat adnak a beszélőnek, amikor csak lehetséges — természetesen aszerint, hogy mi magunk mit tekintünk igaznak."[44] Így lehetővé válik az elmélet tesztelése, méghozzá az elméletet következményeinek, a T mondatoknak a tesztelésével. Ha például *S* akkor tartja igaznak az „Es regnet" mondatot, amikor esik az eső, akkor ez bizonyíték a következő T mondat helyességére:

(T) „Es regnet" igaz akkor és csak akkor, amikor esik az eső.

Ha *S* ragyogó napsütésben erősködne amellett, hogy „Es regnet", akkor — figyelembe véve, hogy mi magunk ilyen körülmények között nem hinnénk azt, hogy esik az eső — a fenti T mondat helyességét jó okunk lenne megkérdőjelezni. Ilyen módon teremtődik meg végül is a kapcsolat Davidson elméletében a nyelv és a világ között: mert az elméletnek figyelembe kell vennie azon összefüggéseket, amelyek fennállnak a világ állapotai és

---

[44] Donald Davidson, „Radical Interpretation" 137; „Truth and Meaning" 27, lásd még „Thought and Talk" 168–169.

azon hajlandóságunk között, hogy egyes mondatokat igaznak tartsunk.

A következő kérdés ez: amennyiben az elméletet a bizonyítékok alátámasztják, mondható-e, hogy sikerült az idegen nyelvet értelmeznünk? Konkrétabban: megadják-e a T-mondatok az interpretálandó nyelv mondatainak jelentését? Nem egészen. Mint említettük, a T-mondatoknak az elméletből levezethetőknek kell lenniük: egy ilyen levezetés világossá teszi a mondat szerkezetét és azt, hogy az összetevők hogyan járulnak hozzá a mondat igazságfeltételeihez. (A levezetés ugyanis a fentebb jellemzett axiómákra fog támaszkodni.) Davidson álláspontja az, hogy egy adott mondat T-ekvivalenciája az ekvivalencia *levezetésével együtt* megadja a mondat jelentését.

Ezt a fejezetet azzal a kérdéssel indítottuk, hogy vajon egy szó jelentését lehetséges-e referenciájával azonosítani. Válaszunk egyértelműen nemleges volt; de megjegyeztük, hogy a referencia a nyelv fontos funkciói közé tartozik. A következő fejezetben néhány ezzel kapcsolatos filozófiai problémát veszünk szemügyre.

III.

REFERENCIA

1. Nevek

1.1 Referencia

A nyelvfilozófia egyik legfogósabb kérdése a nyelv és a világ kapcsolatát firtatja: hogyan vonatkoznak szavaink a világ dolgaira? Akár kérdezünk vagy kérünk, akár állítunk vagy javasolunk valamit, szavainkkal, kifejezéseinkkel képesek vagyunk dolgokról – például emberekről, tárgyakról, eseményekről vagy helyekről – említést tenni. „Ki vezérli őket?" – kérdezi Hamlet. „Az agg norvég királynak öccse, Fortinbras" – feleli a százados. A válaszban több dologról is említés történik: a norvég királyról, annak öccséről, sőt, ez utóbbi individuumot a százados kétféleképpen is megnevezte: egyrészt mint „a norvég király öccsét", másrészt mint „Fortinbrast". A nyelvi kifejezéseknek ezt a sajátosságát – hogy dolgokra utalnak vagy vonatkoznak – nevezzük a nyelv referáló funkciójának, és ebben a fejezetben ennek a funkciónak egy fajtáját vizsgáljuk: azokat az eseteket, amelyekben egyes, egyedi dolgokról beszélünk.[1]

---

[1] A referencia kérdésének egy, az ebben a fejezetben követettől némileg eltérő szempontú vizsgálatára a IV. fejezet 6. szakaszában térünk vissza.

A fenti példában már szerepelt az egyedi referálásra használt kifejezések két típusa: a tulajdonnév és a határozott leírás. Tulajdonnevek például az „Ausztrália" vagy „Gagarin" kifejezések, de nevet bárminek adhatunk: embereknek, állatoknak, földrajzi helyeknek, eseményeknek vagy tárgyaknak. A határozott leírások (például „a legkisebb kontinens" vagy „az első űrhajós") olyan kifejezések, amelyek a határozott névelő („a" vagy „az") és egy egyes számú jelzős szerkezet kombinációjából állnak. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a nyelvtani forma önmagában nem elegendő az egyedi referáló határozott leírások azonosításához: vannak ugyanis olyan esetek, amikor egy „az ez-és-ez" formájú kifejezés nem egyedi dologra utal. Például a „Mily remekmű *az ember*" állítás nyilván nem egy bizonyos emberre, hanem az emberekre általában vonatkozik.[2]

Egy leírás az individuumot valamilyen *tulajdonságai* révén ragadja meg. Amikor a százados az agg norvég király öccsét említi, ezzel azért Fortinbrasra — és nem mondjuk Rosenkrantzra vagy Guildensternre — utal, mert épp Fortinbras rendelkezik azzal a tulajdonsággal, ami a leírásban szerepel. Persze ha ezen a szálon indulunk el a leírások referenciájának magyarázatában, akkor arról is illenék mondani valamit, hogy kifejezések hogyan képesek tulajdonságokat kifejezni. Mindenesetre ha van valami elképzelésünk arról, hogy általános terminusok (mint az „agg" vagy a „király") hogyan működnek, akkor a leírások működéséről is elkezdhetünk képet alkotni. Egy leírás ugyanis arra a dologra referál, amely a megfelelő tulajdonságokkal rendelkezik, azaz kielégíti a leírást.

Mindez talán magától értetődőnek tűnik, ám az érdekes az, hogy a legtöbb tulajdonnévvel láthatóan más a helyzet. Egy dolog neve ugyanis rendszerint nincs összefüggésben a dolog

---

[2] Lásd erről P. F. Strawson: „A referálásról". In: J. M. Copi – J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat, Bp. 1985. 168.

tulajdonságaival. Kétségtelenül vannak bizonyos szokások például az emberek neveivel kapcsolatban — általában örököljük szüleink családnevét, és George-nak általában férfiakat hívnak —, így valakinek a nevéből gyakran következtetünk bizonyos tulajdonságaira (például a nemére vagy az apja nevére). Az ilyesfajta konvenciók azonban nem a nyelvhez tartoznak, amit az bizonyít, hogy nevek teljes értékű nyelvi funkciót tölthetnek be akkor is, ha használatuk nem követi ezeket a megállapodásokat. George Eliot nő volt, és az apját Evansnak hívták — ennek ellenére a „George Eliot" név ugyanúgy sikeresen referál viselőjére, mint a — történetesen ugyanazt az individuumot jelölő — „Mary Ann Evans" név. Sőt, a „George Eliot" lehetne egy hajó vagy egy vendéglő neve is: a névből még az sem derül ki, hogy viselője egyáltalán milyen fajta létező.[3]

A névből magából tehát nem lehet mindig következtetni a név referenciájának tulajdonságaira. Ugyanakkor — vagy esetleg éppen ezért — rámutathatunk egy további fontos különbségre a nevek és a leírások között: a nevek esetében szinte elképzelhetetlen, hogy egy nevet úgy használjunk referálásra, hogy a névvel jelölt dolog valami *további* tulajdonságát ne ismernénk. Hasonlítsuk össze az alábbi két mondatot:

(1) A világ legnagyobb vendéglője kisebb, mint gondolnád.
(2) Telmah kisebb, mint gondolnád.

Az első állítás értelme világos, még ha a leírás által jelölt dologról a leírásban foglaltakon kívül nem is tudunk semmit. A leírás megáll önmagában. A második mondat esetében viszont, minthogy fogalmunk sincs arról, hogy a „Telmah" név referenciája egyáltalán milyen típusú létező (ember? épület? település? vendéglő?), azt sem értjük meg igazán, hogy mit közöl az állítás.

---

[3] Kivételt képeznek az olyan tulajdonnevek, amelyek inkább átmenetnek tűnnek a leírások és a nevek között, mint például az intézmények nevei: „Magyar Nemzeti Bank" vagy az úgynevezett „beszélő" nevek, mint „Rőtszakállú Frigyes".

Ahhoz, hogy a név a mondatban betölthesse feladatát – kijelölhesse azt a dolgot, amelyről azután predikálunk valamilyen tulajdonságot – a név referenciáját valahogy a névtől függetlenül is azonosítanunk kell. A nevek nem állnak meg önmagukban.

A nevekről folytatott nyelvfilozófiai vita rekonstruálható annak segítségével, hogy az egyes elméletekben a neveknek az említett két vonása közül (hogy nem következik belőlük referenciájuk semmilyen tulajdonsága, ugyanakkor nem állnak meg önmagukban) melyik kerekedett felül.

1.3. *Mill*

A nevekkel kapcsolatos vitát John Stuart Mill nézetével szokás kezdeni.[4] Mill szerint a „Nagy-Britannia jelenlegi miniszterelnöke" (az ő példájában „Anglia jelenlegi miniszterelnöke") típusú kifejezések szemantikájának magyarázatához két dolgot kell számba venni. A kifejezéshez először is kapcsolódik egy attributum, azaz tulajdonság, amit Mill úgy fejez ki, hogy a kifejezés *konnotálja* az attributumot; másodszor pedig a kifejezés jelöli avagy *denotálja* az összes olyan dolgot, ami rendelkezik ezzel a tulajdonsággal. Kétfajta létezőről van tehát szó: egyrészt egy tulajdonságról, ami valamiféle általános és feltehetően absztrakt entitás, másrészt egy konkrét partikuláris létezőről, mint például az a hús-vér ember, aki most Nagy-Britannia miniszterelnöke. Mill egyébként ezt az elméletet nem csak az egyedi dolgokra referáló kifejezésekre alkalmazta, hanem predikátumokra is. A „fehér" szó a fehérség tulajdonságát konnotálja, és azokat a dolgokat denotálja, amelyek történetesen fehérek – azaz rendelkeznek a fehérség tulajdonságával.[5] Hogy a két aspektust érdemes megkülönböztetni, az hamar világossá válik: a „fehér"

---

[4] John Stuart Mill, *A System of Logic*. Longmans, Green and Co, London 1865. (első megjelenés: 1843.)

[5] A denotáció/konnotáció megkülönböztetés történetéhez lásd William Occam, *Quodlibeta. V. V. Questio XXV.*

konnotációja ugyanis vélhetőleg nem változik meg máról holnapra, de azon dolgok osztálya, amelyek fehérek, gyakran változik.

A tulajdonnevekkel viszont más a helyzet, mint a predikátumokkal és leírásokkal: Mill a jelek szerint úgy gondolta, hogy a nevek egyetlen, szemantikai szempontból érdekes tulajdonsága az, hogy milyen konkrét individuumot jelölnek avagy denotálnak. Egy név nyelvi szerepe tehát abban merül ki, hogy valamire utal, és az utalás direkt módon, a konnotáció közvetítése nélkül történik.

Mill elmélete – vagy legalábbis a szokásosan neki tulajdonított elmélet – a nevek fenti két vonása közül teljes egészében az elsőre teszi a hangsúlyt: a névből nem lehet következtetni referenciájának tulajdonságaira. Mill ezt úgy fogalmazta meg, hogy a tulajdonnevek nem konnotatívak: azokat az individuumokat denotálják, amelyeket ezen a néven hívunk; de nem jelzik vagy vonják maguk után a szóbanforgó individuumok egyetlen attributumát sem.

1.4. *Az egyszerű milliánus elmélet kritikája*

Az egyszerű milliánus elmélettel kapcsolatban több probléma is felmerül. Ezekre a problémákra már utaltunk a II. fejezet 2. szakaszában, amikor a jelentés és a referencia fogalmát bevezettük.

(i) A jelentés nem azonosítható a referenciával, állítottuk, hiszen képesek vagyunk értelmes állításokat tenni nemlétező dolgokról is. A csillagászok egy időben azt hitték, hogy a Naprendszernek van egy bolygója, amely a Merkúr pályájának bizonyos sajátosságait magyarázza, és ezt a bolygót Vulkánnak nevezték el. Később kiderült, hogy a Vulkán nem létezik. Ha a nevek jelentése kizárólag referenciájukban keresendő, akkor a „Vulkán" értelmetlen, és ezért a csillagászok Vulkánnal kapcsolatban tett kijelentései egytől-egyig értelmetlenek. Ez pedig első látásra aligha elfogadható.

(ii) Egy másik problémát vetett fel az úgynevezett „Frege-rejtvény", amely az azonosság-állításokkal kapcsolatos.[6] Ha a névnek egyetlen, a jelentés szempontjából releváns vonása az, hogy mire referál, akkor az ugyanarra az entitásra referáló „Hesperus" és „Phosphorus" ugyanúgy járul hozzá egy mondat jelentéséhez. Azonban ez láthatólag nem így van. Ahogy láttuk, Frege szerint a

(3) Hesperus azonos Hesperusszal.
(4) Hesperus azonos Phosphorusszal.

állítások más-más értelmet fejeznek ki.

Frege megemlíti a jelenség egy lehetséges magyarázatát, amelyet korábban maga is elfogadott. Eszerint az azonosság-állítások voltaképpen nem maguk a dolgok, hanem a dolgok *nevei* közötti viszonyt fejeznek ki. A korábbi szóhasználattal (lásd a II. fejezet 6. szakasz) tehát azt mondhatnánk, hogy az azonosság-állítások voltaképpen *metanyelvi* állításokként értelmezendők, a következőképpen:

(5) A „Hesperus" név ugyanazt jelöli, mint a „Hesperus" név.
(6) A „Hesperus" név ugyanazt jelöli, mint a „Phosphorus" név.

Abban nincsen semmi meglepő, hogy akár azonos jelentésű szavak is eltérően viselkednek metanyelvi kontextusban. Viszont a fenti átfogalmazás megmagyarázni látszik, hogy az első állítás miért triviális, míg a második miért nem az.

Érdemes megjegyezni, hogy ha ez a megoldás működik, akkor talán alkalmazható a Vulkán esetére is. Metanyelvi átfogalmazásunk ekkor így festhetne:

---

[6] Frege, „Jelentés és jelölet" (Ford. Máté András). In: Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok.* Osiris, Bp. 2000. 118.

(7) A „Vulkán" név nem jelöl semmit.

Abban pedig megint csak nincsen semmi meglepő, hogy egy értelmetlen szó egy értelmes metanyelvi állítás részét képezi: például értelmes lesz az az állítás, hogy a „babig" szó nem része a magyar szókincsnek.

Frege szerint viszont ez az elmélet nem elfogadható. Ha az azonosság-állítások a nyelvről és nem a világról szólnak, akkor megfosztjuk magunkat annak lehetőségétől, hogy az efféle állítások segítségével a világról közöljünk érdekes információkat. Márpedig Frege úgy gondolta, hogy a Hesperus és Phosphorus azonosításakor pontosan ez történik: nem pusztán önkényes jelölési konvenciók egybeeséséről értesülünk, hanem egy fontos csillagászati tényről. (És persze hasonló a helyzet a Vulkán esetében is: az, hogy a Vulkán nem létezik, nem egyszerűen arról informál, hogy semmit nem hívnak Vulkánnak, hanem arról, hogy az a bolygó, amelynek létezését a Merkúr pályájának magyarázatára feltették, nem létezik.)

(iii) A harmadik probléma a felcserélhetőséggel kapcsolatos; a Frege-rejtvényt tulajdonképpen tekinthetjük ezen általános probléma speciális esetének is. Kézenfekvőnek látszik a következő elvet elfogadni: az azonos jelentésű szavak felcserélhetők egy állításban anélkül, hogy az állítás értelmét megváltoztatnánk.[7] Az elv igazolásául a kompozicionalitás elvére hivatkozhatunk: ha egy állítás jelentése a benne szereplő szavak jelentésétől és kombinációjuk módjától függ, akkor két azonos jelentésű szónak ugyanazt a hozzájárulást kell tennie az állítás jelentéséhez, így azt a felcserélés nem változtatja meg. Ha a nevek egyetlen szemantikai vonása referenciájuk, akkor ugyanazon dolog két neve ugyanazzal járul hozzá egy állítás értelméhez, és ezért egymással felcserélhetőnek kell lenniük. Ahogy azonban példáink

---

[7] Természetesen a felcserélés metanyelvi kontextusban nem kívántatik meg; a következő két mondat igazságértéke eltér, és ezért jelentésük aligha lehet azonos: „A »deskripció« szó d-vel kezdődik." Vagy „A »leírás« szó d-vel kezdődik".

megmutatják, „Hesperus" és „Phosphorus" egymással nem mindig felcserélhetők.

1.5. *Frege: értelem és jelölet*

A fenti három ellenvetésből tehát a következő tanulságot vonhatjuk le: a referencia – vagy Frege szóhasználatával, a jelölet – aligha lehet a nevek egyetlen, a jelentés szempontjából releváns tulajdonsága, ugyanis egyrészt a jelölet nélküli nevek is az értelmes nyelvhasználat részét képezik, másrészt az azonos jelöletű nevek a jelentés szempontjából eltérően viselkednek. Mindezekre a problémákra megoldást remélhetünk, ha elfogadjuk Fregének azt a javaslatát, hogy a neveknek jelöletükön kívül még egy fontos szemantikai tulajdonsága van, amelyet Frege *értelemnek* nevez.[8] A megoldás lényege a következő lenne: egy név rendelkezhet értelemmel akkor is, ha nincs jelölete (tehát a jelölet nélküli nevek kérdését megoldottuk), és két név értelme különbözhet akkor is, ha jelöletük azonos (ez megoldást ígér a felcserélési problémára). Az értelmet Frege úgy jellemzi, mint a megjelölt tárgy megadási módját; és szerinte az értelem meghatározza a jelöletet. Az értelem nem keverendő össze azzal a szubjektív „képzettel", amelyet alkalmasint egy névhez kapcsolhat valaki; például a „Budapest" név rendelkezhet romantikus asszociációkkal annak számára, aki Budapesten töltötte a nászútját. Ez azonban legfeljebb a pszichológusra vagy az

[8] Frege a „Sinn" és a „Bedeutung" kifejezéseket használja, amelyek azóta is jelentős fejtörést okoztak a fordítóknak. A „Sinn" angol fordítása meglehetősen egységesen „sense"; a „Bedeutung" fordításai között szerepel „reference", „nominatum", „denotation", „Meaning", „Bedeutung". A cikk magyar fordításában a fordító a „jelentés" és a „jelölet" kifejezéseket használja, mi azonban ettől részben eltérünk: a kérdés túlnyomórészt angol nyelvű irodalma ugyanis könnyebben értelmezhető, ha a „jelentés" a „meaning", az „értelem" pedig a „sense" megfelelője. A „jelölet"-et az eddigiekkel összhangban a „referencia" szinonimájaként használjuk.

életrajzíróra tartozik, de nem a nyelvfilozófusra; a nyelvi kifejezések jelentése nyilvános, és Frege ennek szellemében azt is állítja, hogy „egy tulajdonnév értelmét mindenki felfogja, aki ismeri a nyelvet" (119–121).

Hogy Frege ezen felül pontosan hogyan vélekedett a nevek jelentéséről, az meglehetős vita tárgya az értelmezők között; mi most azt a „hivatalos" fregei elméletet vesszük szemügyre, amely a kérdés további történetére a legnagyobb hatással volt. Az értelem fogalmát azért vezettük be, mert azt reméltük, hogy ha a „Hesperus" és a „Phosphorus" értelme különböző, akkor ez megmagyarázza, miért nyújt az azonosság-állítás érdekes új információt a világról. Nos *mi* is ez az információ? Mit tanulunk meg akkor, amikor értesülünk arról, hogy Hesperus azonos Phosphorusszal? Vélhetően azt, hogy az az égitest, amely este először látható az égen, azonos azzal, amely reggel utoljára látható. Ezért kézenfekvő lesz a nevek értelmét azzal azonosítani, ami az információ tartalmában szerepel: eszerint a „Hesperus" értelmét az a leírás adja meg, hogy „az az égitest, amely először látható este az égen", a „Phosphorus" értelmét pedig az, hogy „az az égitest, amely reggel utoljára látható az égen". (Hasonlóképpen magyarázhatnánk azt az információt, amit a „Vulkán nem létezik" állítás nyújt.) Általában *a nevek értelmét olyan határozott leírásokkal adhatjuk meg, amelyeket a név jelölete kielégít.* Ezt nevezzük a nevek leíró elméletének. Az értelem azonosítása a leírásokkal összhangban van az értelem korábbi jellemzéseivel: mert a különböző leírások tényleg felfoghatók a tárgy különböző „megadási módjainak", és a leírás valóban megragadja a jelöletet tulajdonságai révén, és így igaz lesz az, hogy az értelem meghatározza a jelöletet.

Az, hogy az értelem meghatározza a jelöletet, rendkívül fontos tény. Mint az előző fejezetben láttuk, számos filozófus ért egyet azzal, hogy a kijelentő mondatok jelentése összefügg igazságfeltételeikkel. Emlékezünk a kompozicionalitás elvére is: a mondatok jelentését alkotórészeik jelentése és kombinációjuk módja határozza meg. Tehát amikor a tulajdonnevek jelentését keressük, akkor valami olyasmit igyekszünk találni, ami hozzájá-

rul a neveket tartalmazó mondatok igazságfeltételeihez. A „Hesperust felhő takarja" mondat igazságának feltétele az, hogy azt a dolgot, amelyre a „Hesperus" név utal, felhő takarja. Vagyis a mondat igazságát az dönti el, hogy a név jelöletével hogyan állnak a dolgok. Ezért a „Hesperus" jelentésének el kell vezetnie minket a jelölethez; másképpen a „Hesperus" jelentése nem tenné a megfelelő hozzájárulást a mondat igazságfeltételeihez. A javasolt leírás ennek megfelel: mert az egyetlen dolog, ami kielégíti az „este az égen először feltűnő égitest" leírást, az valóban az, amit a név jelöl, vagyis aminek tulajdonságaitól a mondat igazsága függ.

Frege elmélete a tulajdonneveknek a 2. szakaszban említett második fontos jellegzetességét magyarázza meg: ha egy név valamilyen leírással szinonim, akkor ezzel rendelkezésünkre áll egy mód, ahogyan a név jelöletét valamiképpen azonosítani tudjuk.

1.6. *Russell és a nevek leíró elméletével kapcsolatos problémák*

A nevek leíró elméletét Fregen kívül Russellnek is szokás tulajdonítani; és jóllehet az értelmezés körül itt is vita van,[9] mi most is a szokásos interpretációt követjük. Russell egy kissé másképp fog hozzá a probléma vizsgálatához, mint Frege. Russell szerint egy *valódi névnek* — Russell szóhasználatával: logikai névnek — úgy kell viselkednie, ahogy azt az egyszerű milliánus elmélet diktálja: egy névnek valamit meg kell neveznie, vagy másképpen — definíció szerint — nem név. Russell a logikai neveket a leírásokkal állítja szembe, és megmutatja, hogy a felcserélhetőség és a jelölet létezésének kérdései a logikai neveket és a leírásokat másképpen érintik. Mint ahogy már láttuk, egy

[9] Lásd például Mark Sainsbury, „Filozófiai logika" (Ford. Farkas Katalin). In: A. C. Grayling (Szerk.), *Filozófiai kalauz.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1997. 82.

dolog logikai neveinek mindenhol felcserélhetőknek kell lenniük. Továbbá egy logikai nevet tartalmazó mondat csak akkor értelmes, azaz használatával csak akkor lehetséges *bármit* kifejezni, ha a megnevezett dolog létezik. Kézenfekvő azt feltenni, hogy egy mondat használatával egy *gondolatot* fejezünk ki. Russell szerint ebből az következik, hogy a valódi nevek jelöletének létezésében még csak nem is lehet kételkedni; ha ugyanis kételkedünk a név jelöletének létezésében, akkor kételkedünk abban, hogy egyáltalán elgondolunk-e egy gondolatot, és ennek Russell szerint nincs sok értelme. A leírásokkal más a helyzet: ahogy azt a 2.2. és 2.3. szakaszban látni fogjuk, Russell kidolgozott egy elméletet, amely megmagyarázza, hogyan lehet egy határozott leírást tartalmazó állítás értelmes akkor is, ha a leírásnak semmi nem felel meg; és azt is, hogy ugyanannak a dolognak a leírásai miért nem cserélhetők fel bizonyos kontextusokban.

A logikai nevek és a leírások sajátosságainak ezt a különbségét ezután tesztként használhatjuk arra, hogy eldöntsük, egy kifejezés melyik kategóriába tartozik. Vizsgáljuk meg például a természetes nyelvek tulajdonneveit. Kételkedhetünk abban, hogy Romulus valóban létezett-e; ezért a fenti kritérium szerint „Romulus" nem lehet valódi név. Ugyanez vonatkozik lényegében az összes természetes nyelvi tulajdonnévre. Ezért a „mindennapi" tulajdonnevek nem valódi nevek, hanem álcázott határozott leírások. Azaz a nevek jelentése határozott leírásokkal adható meg: a nevek egyes leírásokkal szinonimak.

Mindez igen meggyőzően hangzik; van azonban egy probléma a nevek leíró elméletével, amely a közkeletű értelmezés szerint azonnali feszültséget idéz elő mind Frege, mind Russell számára. Mégpedig az, hogy ugyanahhoz a névhez egy nyelv használói más-más leírásokat társíthatnak; egyikünk szerint például az „Arisztotelész" értelmét a „Platón leghíresebb tanítványa", másikunk szerint a „A *Metafizika* szerzője" leírás adja meg (ezek szerint az „Arisztotelész írta a *Metafizikát*" állítás is más-más információt nyújt számunkra). Csakhogy ez ellentmond annak, hogy a nevek értelme (vagy Russellnél az a leírás, amelyet

a név rövidít) a nyilvános nyelv része, és ezért a nyelv minden kompetens beszélője számára ismert. Lehetséges ugyanis, hogy valaki nem tudja, hogy Arisztotelész Platón tanítványa volt, és azt sem, hogy ő írta a *Metafizikát*, mert Arisztotelész az ő számára mondjuk mint Nagy Sándor nevelője ismert. Hogyan képesek ezek az emberek kommunikálni, tekintve, hogy ugyanazon kifejezés alatt mást és mást értenek?

Frege említést tesz erről a problémáról a „Jelentés és jelölet" egyik lábjegyzetében, és azt mondja, hogy a név értelmének változása mindaddig nem okoz gondot, amíg a jelölet ugyanaz marad, a szigorúan definiált logikai vagy matematikai nyelvben pedig ilyesminek nem szabad előfordulnia.[10] – Russell mintha azt mondaná, hogy a nevekkel társított leírások mindössze arra szolgálnak, hogy a beszélők *gondolatait* explicitté tegyék,[11] és a gondolatok végül is nem nyilvánosak. Nem egészen világos, hogy ezek a megjegyzések hogyan oldják fel a feszültséget. Mind Russell, mind Frege szemmel láthatólag teljesen tudatában van az itt jelentkező nehézségnek, és – többek között – éppen ezért gondolják egyes értelmezők azt, hogy valójában ezek a filozófusok nem képviselték a nevek leíró elméletet – másképpen a szimbolikus logika két atyját szembeszökő következetlenséggel kellene vádolnunk.

A probléma lehetséges megoldásaként szokták emlegetni azt a nézetet, hogy a nevekhez nem egyetlen leírást, hanem alternatív leírások egy csoportját kell kapcsolni.[12] Ezek szerint az „Arisztotelész" név jelentése nem például „a Metafizika szerzője", hanem

[10] 114. o. Lásd még a hasonló szellemű tárgyalást „A gondolat" című írásban. (Ford. Máté András). In: Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok.* 200–201.

[11] Sainsbury, *i. m.* 84.

[12] A megoldás szerzőjeként John Searle-t szokás emlegetni, lásd „Proper names". In: A. P. Martinich (Szerk.), *The Philosophy of Language.* 2. kiadás, Oxford University Press 1990. Valójában Searle ott prezentált alapgondolatai némileg különböznek a fent leírt egyszerű leírás-elmélettől.

valami ilyesmi: „a Metafizika szerzője, *vagy* Platón tanítványa, *vagy* Nagy Sándor nevelője *vagy*....". Az „Arisztotelész" név arra fog referálni, aki ezen leírások egy elégséges részét kielégíti, és mindenki, aki legalább egyet ismer ezek közül a leírások közül, lényegében ugyanazt fogja az „Arisztotelész" név alatt érteni.

Ezt a megoldást nem fogjuk részleteiben megvizsgálni, ugyanis a nevek leíró elméletét a következő szakaszban az eddigieknél még komolyabb kihívások fenyegetik. Érdemes lesz viszont számot vetni a vita állásával. Az egyszerű milliánus elmélettel szemben súlyos ellenvetések merültek fel: a jelölet nélküli nevek, a Frege-rejtvény és a felcserélhetőség problémája. Legalábbis ezekre a problémákra a a nevek leíró elmélete megoldást ígér, és más megoldási javaslat nemigen merült fel (mihelyt ugyanis eltávolodunk a leíró elmélettől, egyszersmind ezeknek a problémáknak a megoldásától is messzebbre kerülünk).

1.7. Kripke

Saul A. Kripke *Naming and Necessity*[13] című munkája a nevekről – és persze a szükségszerűségről – írott egyik legfontosabb mű, amelyben az általános vélekedés szerint a szerző döntő érveket hoz fel a nevek Fregének és Russellnek tulajdonított leíró elméletével szemben.[14]

Az előző szakasz végén azt a problémát mérlegeltük, hogy a nevekhez kapcsolt leírások, és így a nevek jelentése is beszélőről beszélőre változhatnak. Kripke amellett érvel, hogy a leíró elmélet

[13] Saul Kripke, *Naming and Necessity.* Blackwell, Oxford 1980. (első megjelenés: 1972.)

[14] Az alább következő lényegi meglátásokat szinte mindig Kripke nevéhez fűzik, jóllehet számos ponton más filozófusok írásai már megelőlegezték ezeket a gondolatokat – például Searle „Proper names" című írása, melyre az előbb, a 12. jegyzetben hivatkoztunk.

még *egyetlen emberre* vonatkoztatva sem működik.[15] Szerinte egy nyelvhasználó akkor is képes egy nevet kompetensen használni, ha egyetlen olyan — akár idioszinkretikus — határozott leírást sem kapcsol a névhez, amely meghatározná annak referenciáját. Ezek szerint a leírások nem teljesítik azt a feladatot, amelyet az előző szakaszban a tulajdonnevek jelentése számára kijelöltünk: hogy a megfelelő hozzájárulást tennék a neveket tartalmazó mondatok igazságfeltételeihez.

A leíró elmélet működéséhez a jelek szerint a következőnek kell teljesülnie: egy név sikeres használatához az szükséges, hogy a névvel társítsunk egy (vagy több) leírást, amelyet egy és csak egy dolog elégít ki, és ez a dolog lesz a név referenciája. Kripke nem vonja kétségbe, hogy társítunk bizonyos leírásokat egy névvel — vagy prózaibban fogalmazva, mindenféle dolgokat hihetünk egy név viselőjéről. Azt azonban tagadja, hogy a leírások akár szükségesek, akár elégségesek lennének ahhoz, hogy meghatározzák a név referenciáját.

Valaki például részt vesz egy beszélgetésben, ahol Feynman neve felmerül. Az illető már hallott Feynmanról, de mindössze annyit tud róla biztosan, hogy egy híres fizikus, azaz az egyetlen leírás, amit a „Feynman" névhez kapcsol ez: „egy híres fizikus". Ez a leírás biztosan alkalmatlan lesz arra, hogy a „Feynman" név referenciáját meghatározza, hiszen ugyanúgy igaz lesz mondjuk Gel-Manra is. Ennek ellenére Kripke azt mondaná, hogy emberünk a „Feynman" név használatával minden további nélkül sikeresen referál Feynmanra; amikor például megkockáztatja azt a megjegyzést, hogy „Feynman ausztrál", akkor hamis, amit mond, ugyanis Feynman nem ausztrál. Tehát egy név sikeres használatának *nem szükséges feltétele* az, hogy a név használója egy egyértelmű leírást társítson a névvel.[16]

---

[15] Ezt emeli ki kiváló tanulmányában Gareth Evans; „The causal theory of names" (1973). In: A. W. Moore (Szerk.), *Meaning and Reference*. Oxford University Press 1993. 210.

[16] Kripke, *i.m.* 81ff.

Kripke egy másik híres példája Gödellel kapcsolatos. Jó néhányan vannak, akik számára a „Gödel" névvel társított legfontosabb leírás ez: „az, aki először bizonyította a nem-teljességi tételt a számelméletre". Tegyük fel, hogy a nem-teljességi tételt valójában egy Schmidt nevű ember bizonyította először, aki röviddel ezután sajnos meghalt, mikor is Gödel hozzájutott a bizonyításhoz és a sajátjaként publikálta. Ezek szerint valójában Schmidt az, aki egyedül kielégíti a névhez kapcsolt leírást; Kripke intuíciója viszont az, hogy a „Gödel" név használatával nem Schmidtre referálunk; a „Gödel Bécsben született" mondat igazságának nem az a feltétele, hogy Schmidt Bécsben született. Ezek szerint a névhez kapcsolt leírás *nem elégséges* ahhoz, hogy meghatározza a név referenciáját. Ha ezen felül azzal is egyetértünk, hogy a tévedés dacára a „Gödel" név továbbra is Gödelre referál, akkor egy újabb példa bizonyítja, hogy a társított leírásnak való megfelelés *nem is szükséges* ahhoz, hogy a név egy individuumra referáljon.[17]

Ugyanezt a példánkat felhasználhatjuk arra, hogy a fenti kifogásokat kissé másképpen fogalmazzuk meg. Ha az „az, aki először bizonyította a nem-teljességi tételt a számelméletre" leírás és a „Gödel" név jelentése azonos, akkor a „Gödel bizonyította elsőként a nem-teljességi tételt a számelméletre" állítás *analitikus*, azaz pusztán a benne szereplő szavak jelentése alapján tudható. Ha az állítás analitikus, akkor nehezen képzelhető el, hogy empirikus bizonyítékok alapján feladnánk a benne való hitünket. Vizsgáljunk meg egy nyilvánvalóan analitikus állítást: „Minden agglegény nőtlen". Ugyan milyen fajta empirikus bizonyíték győzne meg minket arról, hogy nem minden agglegény nőtlen? Ha esetleg valaki azzal állna elő, hogy Dánia egy kis falvában felfedeztek egy nős agglegényt, akkor valószínűleg azt gondolnánk, hogy az illető nem ismeri egészen az agglegény kifejezés jelentését. Az viszont tökéletesen elképzelhetőnek látszik, hogy mondjuk Gödel levelezésének kutatása során olyan bizonyítékok

---

[17] Kripke, *i.m.* 83ff.

kerülnek napvilágra, melyekből kiderül, hogy nem Gödel bizonyította először a nem-teljességi tételt. Eszerint az állítás aligha lehet analitikus.

Kripke ezekkel a megfontolásokkal ismét a neveknek a 2. szakaszban említett első fontos jellegzetességét helyezi előtérbe: egy névből rendszerint nem következik viselőjének semmilyen tulajdonsága. Még ha legtöbben egyet is értünk azzal, hogy „Gödel" név viselője bizonyította először a nem-teljességi tételt, a „Gödel" név akkor is sikeresen töltené be funkcióját a nyelvben, ha viselője nem rendelkezik ezzel a tulajdonsággal.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a nevek leíró elméletéről mégiscsak le kell mondanunk. Vizsgáljuk most meg azt a kérdést, hogy mit ajánl helyette Kripke.

1.8. *Az oksági elmélet körvonalai*

Amikor a *Naming and Necessity*[18]-ben Kripke a nevek leíró elméletét bemutatja, érdekes módon az elmélet legfőbb vonzerejének nem az 1.4. szakaszban említett három probléma megoldását tartja. Szerinte a leíró elmélet legfőbb érdeme az, hogy megmagyarázza, hogyan kapcsolódik egy név a referenciájához. Az egyszerű milliánus elméletben a referencia a név egyetlen szemantikai vonása – de ez semmit nem mond arról, hogy hogyan teremtődik meg a név és a tárgy közötti viszony. Szóltunk már arról, hogy a nyelv szavainak fizikai tulajdonságai (például milyen hangok vagy milyen formájú betűk szerepelnek egy szóban) nem nyújtanak eligazítást a szó jelentését illetően. Ugyanez a probléma a nevek és referenciájuk kapcsolatánál is felmerül: az „Arisztotelész" jelsor melyik tulajdonsága magyarázza meg azt, hogy a világban létező számtalan dolog közül pont Arisztotelészre fog referálni?

---

[18] *Id. kiad.* 27–29.

A nevek leíró elmélete választ ad erre a kérdésre. Fentebb elmondtuk, hogy egy leírás a dolgot tulajdonságai révén ragadja meg – az a dolog lesz a leírás referenciája, amely rendelkezik a leírásban foglalt tulajdonságokkal. Ha a név jelentését egy leírás adja meg, akkor a név és referenciája közötti kapcsolatot visszavezethetjük a leírás és referenciája közötti kapcsolatra.

Mit kezdünk azonban akkor, ha a nevek leíró elmélete ellen komoly kifogások merültek fel és Kripkét követve visszatérnénk inkább a milliánus elmélethez? A megoldás kiindulópontja lehet az a megfigyelés, hogy neveket gyakran keresztelővel vagy explicit névadó aktussal adományozunk viselőiknek. Például valaki rámutat egy sziklafokra, és ünnepélyesen azt mondja: „legyen ennek a sziklafoknak a neve Darien". Akik jelen voltak a névadásnál, ettől kezdve a „Darien" névvel erre a sziklafokra fognak referálni. Később az eredeti névadás aktusa talán feledésbe is merül: a fontos az, hogy a nyelvhasználó közösség tagjai elfogadják a névadást, és a továbbiakban mindig azzal a szándékkal használják a nevet, hogy segítségével az eredetileg elkeresztelt dologra utaljanak. Így válik lehetségessé az, hogy akkor is sikeresen használjuk a „Darien" nevet referálásra, ha nem rendelkezünk egy olyan határozott leírással, amelyet egyedül a Darien elégít ki – ha csak valami homályos elképzelésünk van arról, hogy a Darien valamiféle sziklafok. A „Darien" név egy oksági lánc révén kapcsolódik referenciájához: a sziklafok elkeresztelése alapozta meg a név kezdeti használatát, majd ez öröklődött a további nyelvhasználat során. Az az elképzelés, hogy a név így tesz szert referenciára, némileg emlékeztethet a leíró elméletre: például rámutatok egy csillagra az égen, és ezt mondom: „Az a csillag, amely este először tűnik fel az égen, mától fogva a Hesperus nevet viseli". Van azonban egy fontos különbség: a leíró elmélet szerint a kezdetben használt azonosító leírás a névvel *örökre* társítva lesz: ez adja meg *jelentését*. Az újonnan bevezetett elméletben viszont az eredeti azonosítás, miután a névadáskor elvégezte feladatát, többé már nem játszik szerepet a név működésében és referenciájának meghatározásában. Kripke szóhasználatával a leírás nem a referencia

meghatározására, mindössze a *rögzítésére* szolgál. Álljon itt a *Naming and Necessity* egy gyakran idézett passzusa:

> Az elmélet nagyjából így fest. Egy „keresztelővel" kezdődik a dolog. A tárgyat itt rámutatással nevezzük meg, vagy rögzíthetjük a referenciát egy leírással is. Amikor a név „kézről kézre jár", úgy gondolom, hogy a név fogadójának azzal a szándékkal kell a nevet megtanulnia, hogy ugyanazzal a referenciával fogja használni, mint a másik, akitől a nevet hallotta.[19]

1.9. *A kripkei nézetek értékelése*

A *Naming and Necessity* megjelenését követően a kripkei nézetekre alapozó „Új Referencia Elmélet" többé-kevésbé ortodoxiává vált a nevekkel foglalkozó nyelvfilozófusok körében. A nagy lelkesedésben kevésbé hallatszott azok hangja, akik amellett kardoskodtak, hogy mind Kripke kritikai, mind pedig pozitív megfontolásai ellen hozhatók fel érvek.[20]

Kripke azt állította, hogy a sikeres referenciához nem mindig szükséges a névvel összekapcsolni egy, a referenciát egyértelműen meghatározó leírást. (Ezt mutatta meg a Feynman-példa.) A kripkeiánus elmélet szerint az ilyen esetekben a kevés információval rendelkező nyelvhasználó támaszkodik a nyelvhasználó közösség többi tagjának referáló tevékenységére: a referenciát rögzítő oksági lánc a Feynmant először „Feynman"-nak keresztelők nyelvhasználatától vezet a mi mostani használa-

---

[19] Kripke *i. m.* 96. Kripke az elméletről valóban csak hozzávetőleges képet fest. Később mások megpróbálták a nevek oksági elméletét részleteiben is kidolgozni. Lásd például Evansnak a 15. jegyzetben említett tanulmányát „The causal theory of names"; vagy Michael Devitt, Kim Sterelny, *Language and Reality*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1987.
[20] Kripke egyik korai kritikusa volt John Searle. Lásd John R. Searle, *Intentionality*. Cambridge University Press 1983. 7. fejezet.

tunkig. A nevek referenciájának ezt a *társas* jellegét azonban a nevek leíró elmélete is fel tudja használni. Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a név használóinak két csoportját: az egyikbe azok tartoznak (feltehetően Feynman családja, közeli ismerősei stb), akik Feynmanról képesek egy őt egyértelműen meghatározó leírást adni; őket a név *termelőinek* nevezzük. A második csoportba tartozók, a név *fogyasztói,* használatukban a termelőkre támaszkodnak. Ők azt a leírást kapcsolják a „Feynman" névhez, hogy „Az az ember (híres fizikus), akit a többiek »Feynman«-nak neveznek" – és ez végül is egy tökéletes leírás, amely egyértelműen meghatározza a név referenciáját.[21] Kripke a *Naming and Necessity*-ben ugyan kritizálja az ilyesfajta leírásokkal kísérletező elméletet, ám nem mérlegeli azt a változatot, mely szerint nem az összes nyelvhasználó, hanem csak egy részük társít ilyen leírást a névhez. Persze Kripke erre azt mondhatná, hogy a Gödelről szóló példa tanulsága szerint hiába találunk egy olyan leírást, amely egyértelműen meghatározza a referenciát, a névtől a viselőig vezető oksági lánc akkor is elsődleges a referencia meghatározásában. Sajnos, a helyzet nem ilyen egyszerű, ugyanis vannak olyan esetek, amelyekben a helyzet éppen fordítva áll. A következő példa Gareth Evanstól származik[22]: a „Madagaszkár" név eredetileg az afrikai kontinens egy partvidékét jelölte. Az Afrikába érkező európai felfedezők átvették a helyi név használatát, ám valamilyen félreértés folytán azt hitték, hogy a név a kontinens partjai mellett fekvő szigetet jelöli. Ha Kripke oksági elmélete minden további minősítés nélkül működne, akkor a „Madagaszkár" név most a kontinens partvidékét, és nem a szigetet jelölné: a mai használatot megalapozó oksági lánc ugyanis ennek a vidéknek az eredeti elnevezéséig vezethető vissza. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy a mai használatban a név a szigetet jelöli, és ennek magyarázata egyedül az lehet, hogy

---

[21] A termelők és a fogyasztók közötti különbségtételt Gareth Evans munkájából merítjük: *The Varieties of Reference.* (Szerk. John McDowell). Clarendon Press, Oxford 1982. 11. fejezet.
[22] Gareth Evans, „The causal theory of names" 216.

a névhez társított leírás megváltozása (partvidék-sziget) megváltoztatta a név referenciáját. Mindebből az látszik kiderülni, hogy a nevek végső elméletének valamiképpen fel kell használni mind a leírás-, mind az oksági elmélet bizonyos elemeit.

A kripkei elmélet alapvetően a milliánus elméletre támaszkodik. Annyiban előnyösebb az egyszerű milliánus elméletnél, hogy a referencia-rögzítés apparátusával megmagyarázza azt, hogy hogyan teremtődik meg a kapcsolat név és a referencia között. Ugyanakkor minden olyan elmélet, amely átveszi a milliánus elképzelés alapfeltevését, hogy a névnek a lényegi vonása a referenciája, szembe találja magát az ismerős problémával: hogyan magyarázzuk azt, hogy a referencia nélküli nevek részei az értelmes nyelvhasználatnak? Úgy tűnik, a kripkeiánus elmélet védelmezője kénytelen lesz azt mondani, hogy például a „Vulkán" név használói csak akkor tesznek valódi állításokat, ha a Vulkán bolygó valóban létezik. Emlékezzünk arra, hogy miért találta Russell az efféle nézeteket problematikusnak (6. szakasz): ha a mondat által kifejezett állítást azonosítjuk a mondat használója által elgondolt gondolat tartalmával, akkor a Vulkán bolygóról eszmét cserélő csillagászok voltaképpen *nem gondoltak el valódi gondolatokat* — de mindez csak akkor derült ki, amikor megfigyelések bebizonyították a Vulkán nemlétét! A kérdés immáron a következő: lehetséges-e az, hogy a gondolatok elgondolásának lehetősége ekképpen a külvilág tényeitől függjön? Lehetség, hogy empirikus megfigyelések bizonyítják azt, hogy a csillagászok voltaképpen nem gondoltak el valódi gondolatokat — miközben nekik minden rendbenlevőnek látszott? Russell ezt képtelenségnek találta, ám az 1970-es évektől kezdve egy egyre nagyobb hatású filozófiai irányzat éppen emellett foglalt állást. A kérdéshez az V. fejezetben, nyelv és gondolkodás viszonyának tárgyalásakor fogunk visszatérni. Mielőtt azonban lezárnánk a nevek tárgyalását, Kripkének még egy fontos meglátását kell megvizsgálnunk.

1.10. Merev jelölők

Már láttuk azt, hogy a nevek és a határozott leírások nyelvi szempontból meglehetősen eltérően viselkednek. Kripke mutatott rá elsőként egy különbségre, amely a nevek és leírások modális kontextusban tanúsított viselkedésére vonatkozik.

A modális kontextusok a szükségszerűség és a lehetőség kifejezésével kapcsolatos kontextusok. A szükségszerűség és a lehetőség értelmezésére gyakran használjuk a lehetséges világok fogalmi apparátusát.[23] Egy lehetséges világ nem más, mint az, ahogyan a dolgok lehettek volna; Nixon megnyerte az 1969-es elnökválasztást, azonban ez nem látszik szükségszerűnek: a dolgok alakulhattak volna úgy is, hogy Nixon nem nyeri meg a választást. Ezt szokás úgy kifejezni, hogy van egy olyan lehetséges világ, ahol Nixon nem nyerte meg az elnökválasztást. Szükségszerű ezek szerint az, ami minden lehetséges világban igaz, és lehetséges az, ami legalább egy lehetséges világban igaz.

Ha nem volt szükségszerű az, hogy Nixon nyerje meg a választást, akkor az „Az 1969-es amerikai elnökválasztás nyertese" határozott leírás egy másik lehetséges világban nem Nixont jelöli. Általában az olyan határozott leírások, amelyek a dolgokra kontingens tulajdonságaik révén utalnak, könnyedén változtathatják referenciájukat lehetséges világról lehetséges világra.[24] Ugyanez Kripke szerint a nevekre nem áll. Gondoljunk arra a lehetséges világra, ahol Nixon nem nyeri meg a választást — erről a világról beszélve feltesszük, hogy a Nixon név referenciája ugyanaz, mint a mi világunkban; hiszen éppen *őróla,*

---

[23] Itt nem foglalkozunk külön a lehetséges világokkal kapcsolatos metafizikai problémákkal. A kérdésről további felvilágosítást nyújt Huoranszki Ferenc *Modern metafizika* (Osiris, Bp. 2001.) című könyvének IV. fejezete.

[24] Ez nyilván nem áll az olyan leírásokra, amelyek a dolgot szükségszerű tulajdonságai révén ragadják meg. Ha a kettő szükségképpen a legkisebb prímszám, akkor „a legkisebb prímszám" kifejezés minden lehetséges világban ugyanazt jelöli.

Nixonról állítjuk azt, hogy abban a világban nem nyerte meg a választást. Nixon republikánus volt, de esetleg egy másik világban demokrata — Nixon akkor is Nixon. Akár az is elképzelhető, hogy Nixont nem Nixonnak hívják — ha mondjuk gyermekkorában örökbe fogadják. Mondhatjuk tehát, hogy van olyan lehetséges világ, ahol Nixont „Carter"-nek hívják; ám ekkor is igaz lesz az, hogy a „Nixon" nevet a jelenlegi szóhasználat szerint alkalmazva abban a lehetséges világban is Nixonra utalunk. Kripke azt állítja, hogy a tulajdonneveknek ez az egyik megkülönböztető sajátossága: minden lehetséges világban ugyanarra a dologra utalnak, amennyiben abban a világban a dolog létezik. Az ilyen típusú kifejezéseket Kripke merev jelölőknek nevezi. Az eddigieket tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy a nevek merev jelölők, a szokásosan használt határozott leírások viszont nem.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a határozott leírások is átalakíthatók merev jelölőkké, ha kiegészítjük őket az „aktuálisan" vagy „ténylegesen" kifejezéssel. Például a fenti gondolatot kifejezhetjük úgy is, hogy aki *ténylegesen* vagy aktuálisan megnyerte a választást, *nem szükségszerűen* nyerte meg a választást. Kripke megjegyzései néha mintha azt sugallnák, hogy mivel a nevek merev jelölők, a határozott leírások viszont nem, ezért a nevek jelentését nem adhatják meg — referenciájukat nem határozhatják meg — határozott leírások, és így újabb érvet nyertünk a nevek leíró elmélete ellen. Ebben a formában az ellenvetés elhamarkodottnak tűnik, ugyanis a leíró elmélet védelmezője felelhetne azzal, hogy a nevek jelentését a fentiek szerint „merevített" határozott leírások határozzák meg. Mindazonáltal a merev és nem merev jelölők közötti különbségtétel igen lényeges, és egy fontos következménye lesz a neveket tartalmazó azonosság-állításokra.

Ha a nevek merev jelölők, akkor a „Hesperus" név minden lehetséges világban ugyanarra a dologra utal, amennyiben abban a világban a dolog létezik. Ugyanez igaz a „Phosphorus" névre is. Tekintve hogy a két név referenciája ebben a világban azonos,

ebből az következik, hogy referenciájuk minden világban azonos, és így a

(4) Hesperus azonos Phosphorusszal

állítás minden lehetséges világban igaz, azaz szükségszerű. A jelentésről szóló fejezetben említettük, hogy Kripke elválasztja egymástól a szükségszerűség metafizikai, és az aprioritás ismeretelméleti fogalmát. Sőt, azt is állítja, hogy a két fogalom terjedelme nem feltétlenül esik egybe. A most vizsgált azonosság példa erre. Senki sem vitatná, hogy a Hesperus és Phosphorus azonosságát kimondó állítás a posteriori: tapasztalati megfigyelés bizonyította be. Ugyanakkor a fentiek értelmében szükségszerű.

2. Leírások

2.1. *A nemlétező problémája*

Bizonyos dolgokról azt állítjuk, hogy nem léteznek. Nincsen négyszögletű kör, nincsen üveghegy, nem létezik Pegazus, és nem létezik a Vulkán bolygó. Ez az egyszerű megállapítás azonban közelebbi vizsgálatkor rejtélyesnek tűnhet: hogyan állíthatjuk valamiről, hogy az nem létezik? Ha nem létezik, akkor miről állítottunk valamit? Talán a nemlétezőről? De ha a Pegazus és Vulkán egyaránt nemlétező, akkor miért különbözik egymástól a „Pegazus nem létezik" és a „Vulkán nem létezik" mondat? Talán több nemlétező dolog is van? De hogyan állíthatjuk, hogy egy nemlétező „van"?

Van olyan filozófiai elmélet, amely szerint ez nem képtelenség. Meinong nevéhez szokás kapcsolni azt az elképzelést, hogy szó szerint *vannak* nemlétező dolgok; igaz ugyan, hogy nem *léteznek*, de valamilyen értelemben mégiscsak *fennállnak*, és a nemlétet állító igaz mondatok ezekről a dolgokról szólnak. Ezt a tézist nehéz konkluzív módon cáfolni, de minden bizonnyal igaza

van azoknak, akik szerint mindaddig, amíg van más elmélet a nemlétező problémájának megoldására, a meinongi elmélettől érdemes távol tartani magunkat.

Az előző szakaszban már találkoztunk a jelölet nélküli nevek problémájával. Akkor azt a kérdést mérlegeltük, hogy egy jelölet nélküli név hogyan lehet az értelmes nyelvhasználat része. Megemlítettük Frege válaszát: a jelölet nélküli neveknek is van *értelme*, és ezzel járulnak hozzá a mondatok jelentéséhez. Akkor egyedül a tulajdonnevek kérdése érdekelt minket, most azonban érdemes lesz megjegyezni, hogy Frege a „tulajdonnév" szót tágabb értelemben használta, mint mi: az általa hozott példákból világosan kiderül, hogy Frege az olyan kifejezéseket, mint „a leggyöngébben konvergáló sorozat", amelyeket mi határozott leírásként osztályoztunk, szintén neveknek tekinti. Az értelem/jelölet megkülönböztetést tehát nevekre és a leírásokra egyaránt kimondja, és ezzel első látásra megoldja a jelölet nélküli nevek problémáját.

Frege szerint egy mondat igazságértékét a mondatban szereplő kifejezések jelölete határozza meg. Ezt tekinthetjük a jelöletre vonatkozó kompozicionalitás kimondásának: ugyanis Frege szerint míg egy név jelölete egy dolog, a mondat jelölete a két igazságérték — az Igaz vagy a Hamis — valamelyike. A mondat „jelöletének" emlegetése talán kissé furcsán hangzik. Az elképzelés — hogy a mondatban szereplő szavak jelöletétől függ a mondat igazságértéke — azonban Frege szóhasználatától függetlenül meggyőző. (Erre a kérdésre még visszatérünk a 3.3. szakaszban.) A jelölet nélküli nevek problémája ezért egy másik szinten visszaköszön. Azt talán megmagyarázza az értelem/jelölet megkülönböztetés, hogy egy üres nevet tartalmazó mondat hogyan lehet *értelmes*, azt azonban nem, hogy hogyan lehet *igaz* vagy *hamis*. Ha *nincs* jelölet, akkor mi rögzíti az igazságértéket? A

(8) A mélyen alvó Odüsszeuszt Ithakában tették partra

mondatnak Frege szerint nyilvánvalóan van jelentése, de ahhoz, hogy a mondatot komolyan igaznak vagy hamisnak tartsuk, az Odüsszeusz névnek nem csak jelentést, hanem jelöletet is kell tulajdonítanunk. A mondat akkor lesz igaz, ha az Odüsszeusz nevet viselő egyént Ithakában partra tették, és hamis, ha ez nem történt meg. Jelölet hiányában a mondatot nem lehet igaz vagy hamis állítások megtételére használni. Egy költői mű esetében ez talán nem olyan nagy probléma; ahogy Frege mondja, egy eposz hallgatásánál nem az igazság vagy hamisság, hanem „a mondatok jelentése és az ezáltal keltett képzetek és érzelmek" a fontosak.[25] Csakhogy jelölet nélküli neveket nem csak a fikció világában használunk: Frege példája, „a leggyöngébben konvergáló sorozat", vagy a mi Vulkánnal kapcsolatos példánk az igazság kérdésében érdekelt tudományos vizsgálódás kontextusában fordulnak elő.

Most csak a problémát érzékeltettük, és nem foglalkoztunk azzal, hogy Frege szellemében milyen megoldási javaslatot tehetnénk. A Frege-értelmezés egyik sokat vitatott kérdése az, hogy Frege mit is állított a jelölet nélküli nevekről. A logikai művekben előfordulnak ugyanis olyan megoldások, amelyek megelőlegezni látszanak Russell leírás-elméletét — Russell leírás-elmélete azonban nem lehet összhangban a fentebb hivatkozott teljesen explicit kijelentésekkel, mely szerint a jelölet nélküli nevek (emlékezzünk vissza, ez Fregénél a tulajdonnevekre és leírásokra egyaránt vonatkozik) nem lehetnek igaz vagy hamis mondatok alkotóelemei. Russell maga is szemmel láthatólag úgy gondolta, hogy saját leíráselméletével a fregei értelem/jelölet megkülönböztetéstől eltérő elméletet javasol.[26]

---

[25] Gottlob Frege, „Jelentés és jelölet" 125–126.
[26] Lásd „A denotálásról" (1905) in: J.M. Copi–J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. 143–166.

2.2. Russell leírás-elmélete

Russell elsőként „A denotálásról" című cikkében javasolt megoldást a nemlétező fent ismertetett problémájára. A kifejtés módja ebben az írásban kissé körülményes, ezért az elképzelés lényegét a ma használatos logikai terminológia segítségével ismertetjük.

Az 1.2. szakaszban azt mondtuk, hogy mind a nevek, mind a határozott leírások alkalmasak arra, hogy egyes dolgokra utaljunk velük, és ezért mindkét típust nevezhetjük egyedi referáló kifejezésnek. Láttuk, hogy Frege elmélete követi ezt az elképzelést. Russell szerint azonban tévedés azt gondolni, hogy a határozott leírások és a nevek ugyanazon logikai kategóriába tartoznak. A nevek tárgyalásánál már említettük, hogy Russell szerint egy valódi vagy logikai tulajdonnév egyetlen funkciója a megnevezés. A neveket tartalmazó mondatok logikai formáját a következőképpen lehet megadni:

(9) „Dánia börtön."[27]: Fa

ahol az „F" egy predikátum, az „*a*" pedig egy individuumnév. Russell elméletében a határozott leírásokat tartalmazó mondatok logikai formája egészen más. Az a mondat, hogy „Franciaország jelenlegi királya bölcs" logikai szerkezetében jobban hasonlít az olyan mondatokra, mint a

(10) „Minden francia király bölcs.": $\forall x(Fx \rightarrow Bx)$
(11) „Van egy bölcs francia király.": $\exists x(Fx \,\&\, Bx)$

amelyeket kvantifikált mondatoknak nevezünk. A határozott leírást tartalmazó mondatok sajátossága, hogy használatukkal egyrészt elkötelezzük magunkat valaminek (jelen esetben a

---

[27] A „Dánia" kifejezést most a példa kedvéért névnek tekintjük; valójában persze a közönséges tulajdonnevek Russell szerint logikai értelemben nem nevek. Lásd e fejezet 1.6. szakaszát.

jelenlegi francia királynak) a **létezése** mellett, továbbá amellett, hogy ebből a létezőből csak egy van, és őróla, azaz az ekképpen specifikált indviduumról állítjuk azt, hogy bölcs. A „Franciaország jelenlegi királya bölcs" mondat logikai szerkezete tehát a következőképpen fest:

(12) Van egy és csak egy dolog, ami jelenleg Franciaország királya, és ez bölcs.
$\exists x\{[Fx \,\&\, \forall y(Fy \rightarrow x = y)] \,\&\, Bx\}$[28]

A határozott leírásokat tartalmazó ilyesféle mondatok tehát többek között azt állítják, hogy egy bizonyos tulajdonság-együttest pontosan egy dolog kielégít. A nemlétezést állító mondatokat szintén kvantifikált mondatokként kell kezelnünk, bár egy kicsit másképpen: amikor ugyanis valaminek a nemlétét állítjuk, akkor nem egy dologról predikálunk valamilyen tulajdonságot, hanem azt állítjuk, hogy egy bizonyos tulajdonság-együttest semmilyen dolog nem elégít ki (esetleg azt, hogy nincs pontosan egy dolog, amely a szóban forgó tulajdonság-együttest kielégíti). A

(13) Franciaország jelenlegi királya nem létezik.

logikai formája tehát így adható meg:

(14) Nincsen olyan egyedi dolog, amely jelenleg francia király lenne.
$\sim\exists x\{Fx \,\&\, \forall y(Fy \rightarrow x = y)\}$

Ha elfogadjuk a nemlétet állító mondatok ezen elemzését, akkor a jelek szerint megoldottuk a fentebb ismertetett problémát a

---

[28] Az egyediséget kifejező kívánalmat a formalizált változat így adja vissza: van egy francia király, és ha van bármi, ami francia király, akkor az ezzel a dologgal lesz azonos. Így biztosítjuk, hogy csak egyetlen dolog elégíthesse ki a „francia király" predikátumot.

nemlétet állító igaz kijelentésekről. Immáron nem kényszerülünk feltenni, hogy a létezők mellett vannak nemlétező dolgok.[29]

2.3 *A leírás-elmélet további vonásai*

Ha nincsen francia király, akkor a „Franciaország jelenlegi királya bölcs" mondat, mivel tartalmazza azt az állítást, hogy a francia király létezik, hamis lesz. Ugyanakkor Russell elmélete megmutatja, hogy az ilyen típusú mondatokat kétféleképpen lehet tagadni. Az egyik változatban a mondat egészét tagadjuk, és így igaz állítást kapunk:

(15) Nem igaz az, hogy Franciaország jelenlegi királya bölcs.
$\sim\exists x\{[Fx \,\&\, \forall y(Fy \rightarrow x = y)] \,\&\, Bx\}$

A másik változatban a francia királyról állítjuk azt, hogy nem bölcs. Ebben az esetben a mondat tartalmazza azt az állítást, hogy létezik pontosan egy francia király, és őróla állítja, hogy bölcs. Az egzisztenciális feltevés hamissága miatt az egész mondat hamis lesz.

(16) Franciaország jelenlegi királya nem bölcs.
$\exists x\{[Fx \,\&\, \forall y(Fy \rightarrow x = y)] \,\&\, \sim Bx\}$

Láthatjuk, hogy a két formalizált változat abban különbözik, hogy a negációjelet hova tesszük, azaz hogy a negációnak mekkora a hatóköre. A hatókör-ambiguitás nem csak a negációval, hanem például modális kifejezésekkel kapcsolatban is előfordulhat; Russell elmélete így hatékony eszközt nyújt az ilyen állítások logikai vonásainak számbavételéhez.

---

[29] A probléma egyes metafizikai vonatkozásairól lásd Quine kiváló tanulmányát: „Arról ami van". In: J.M. Copi, J.A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. 273–297.

Az 1.4. szakaszban két problémát említettünk a milliánus elmélettel kapcsolatban: a referencia nélküli nevek és a felcserélhetőség problémáját. Láttuk, hogy a határozott leírások esetében Russell elmélete sikeresen megbirkózik azzal az esettel, amikor a leírás nem vonatkozik semmire. Érdemes lesz most megvizsgálni, hogy hogyan viselkednek a leírások a felcserélhetőség szempontjából.

Walter Scott első nagy népszerűségre szert tett könyve a *Waverly* volt, amely Scott neve nélkül jelent meg. Scott későbbi könyvein íróként ugyancsak nem Scott, hanem „a *Waverly* szerzője" volt feltüntetve. A könyvek népszerűsége miatt sokan voltak kíváncsiak arra, hogy kit takar „a *Waverly* szerzője" megjelölés; végül elterjedt az a pletyka, hogy az illető nem más, mint Scott. A jelek szerint az akkori angol király, IV. György is érdeklődött a kérdés iránt: ő is egyike volt azoknak, akik meg akarták tudni, hogy vajon Scott-e a *Waverly* szerzője.

Ezen a példán szemlélteti Russell a felcserélhetőség problémáját: ha az azonos dolgot jelölő kifejezések általában felcserélhetőek lennének, akkor „a *Waverly* szerzője" kifejezést bármikor, azaz az előző mondatban is kicserélhetnénk „Scott"-ra, ezzel azt a vágyat tulajdonítva IV. Györgynek, hogy megtudja, Scott Scott volt-e. Márpedig, jegyzi meg Russell hazafiasan, „aligha tulajdonítható Európa legkiválóbb gentlemanjének az azonosság törvénye iránti érdeklődés".[30]

Russell leírás-elmélete megoldja ezt a problémát. Ha egy mondatban egy név szerepel, például „Scott író", akkor a mondat logikai formája

(17) Fa

Ha emellett tudjuk azt is, hogy $a = b$, akkor valóban kísértést érezhetünk arra, hogy az „a" fenti kifejezésben való előfordulását „b"-re cseréljük, ami az

---

[30] Bertrand Russell: A denotálásról 153.

(18) *Fb*

kifejezést eredményezi. Ennek igazolására Leibniz törvényére hivatkozhatunk: ha két dolog azonos, akkor ami igaz az egyikről, igaz lesz a másikról.[31] Russell szerint azonban a határozott leírások nem egyedi referáló kifejezések, és a határozott leírásokat tartalmazó mondatok logikai formája egészen más. A „Scott volt a *Waverly* szerzője" mondat nem egyszerűen egy „$a = b$" szerkezetű azonosság-állítás; logikai formája a következőképpen adható meg:

(19) Volt pontosan egy dolog, amely a *Waverly*-t írta, és ez azonos Scottal.
$\exists x\{[Fx \,\&\, \forall y(Fy \rightarrow x = y)] \,\&\, x = s\}$

A logikailag elemzett kifejezésben „a Waverly szerzője" nem fordul elő elkülöníthető, önálló alkotóelemként. Ezért világos, hogy nem cserélhető fel egyszerűen egy másik kifejezésre.

Persze tehetnénk azt az ellenvetést, hogy a felcserélhetőség problémája nemcsak a határozott leírásokkal kapcsolatban merül fel, hanem akkor is, amikor neveket próbálunk egymással felcserélni: amikor a csillagászok meg akarták tudni, hogy vajon Hesperus azonos-e Phosphorusszal, ők sem az azonosság törvénye iránt érdeklődtek. Mint ahogy ezt az 1.6. szakaszban láttuk, Russell éppen fordítva érvel: az, hogy mondjuk a „Hesperus" és „Phosphorus" nem felcserélhetők, nem azt mutatja, hogy a nevek nem felcserélhetők, hanem azt, hogy a „Hesperus" és „Phosphorus" nem nevek. Ezek a kifejezések, a legtöbb, a mindennapi nyelvben használatos tulajdonnévhez hasonlóan,

[31] Természetesen a „két dolog azonos" kifejezés félrevezető, hiszen minden dolog csak önmagával azonos. Helyesebb lenne tehát azt mondani, hogy „ha a két kifejezés ugyanazt jelöli". Az azonosság problémáiról és Leibniz törvényéről lásd Huoranszki Ferenc, *Modern metafizika*. VI. fejezet.

álcázott határozott leírások. Ebben az esetben viszont Russell leírás-elmélete megmagyarázza, hogy miért nem felcserélhetők.

3. Indexikus kifejezések

3.1 *Kontextusfüggő referencia*

Eddig kétfajta kifejezéssel találkoztunk, amelyet arra használhatunk, hogy egy bizonyos dologra utaljunk: tulajdonnevekkel és határozott leírásokkal. Ezeknél a kifejezéseknél gyakran feltehető, hogy ugyanarra az individuumra referálnak, bárki, bármikor vagy bárhol is használja őket.[32] A „William Shakespeare" nevet bizonyosan számtalan alkalommal használják, és mindannyiszor ugyanarra a személyre, Shakespeare-re utal. Persze előfordulhat, hogy két ember ugyanazt a nevet viseli. A félreértések elkerülése végett ilyenkor megtehetjük, hogy a neveket megszámozzuk, és gyakran ez meg is történik: például „Dunai 1" vagy „Dunai 2", „I. Erzsébet" vagy „II. Erzsébet". Persze a mindennapi életben nem mindig számozzuk meg a neveket; mégis, ezt az eszközt használhatjuk a világos kifejezés eszközeként. Ha két ember viseli a „John Smith" nevet, akkor a névhez hallgatólagosan érthetünk egy sorszámot, és a két név így különböző lesz: John Smith_1, John Smith_2. Az ily módon egyértelműsített nevekre azután igaz lesz, hogy különböző használati körülmények között is ugyanarra az individuumra utalnak.

Ugyanezt mondhatjuk számos leírásról. „A *Waverly* szerzője", bárki és bármikor és bárhol is használja a kifejezést, mindig ugyanarra az individuumra, jelesül Scottra utal. Más a helyzet azzal a példával, amellyel éppen az előző szakaszokban

[32] Ez az aktuális, azaz a mi világunkban való használatra vonatkozik. A határozott leírások egy másik lehetséges világban olykor más individuumokra utalnak.

foglalkoztunk. A „Franciaország jelenlegi királya" kifejezés referenciája nyilván függ attól, hogy *mikor* használja valaki a kifejezést: mást jelöl 1600-ban és mást 1700-ban; ma pedig nem jelöl semmit. A „jelenlegi" kifejezés alkalmazása a referenciát mindig a használat időpontjától teszi függővé. Persze választhattunk volna olyan leírást is, amely ugyanezt a használattól függetlenül fejezi ki: például „Franciaország királya 2000-ben". Ennek a kifejezésnek a referenciája már nem függ a használat időpontjától.

Ebben a szakaszban olyan kifejezéseket tárgyalunk, amelyek egyedi dolgokra utalnak és sajátosságuk az, hogy referenciájuk függ a használat kontextusától. Ezeket a kifejezéseket *indexikus* kifejezésnek nevezzük. Mivel a mondatok igazságértéke függ a bennük szereplő kifejezések referenciájától, az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatok igazságértéke függ a használat kontextusától. A használat kontextusa alatt egy konkrét megnyilatkozás bizonyos vonásait értjük: a megnyilatkozás helyét, idejét, a beszélő vagy a hallgató személyét, és így tovább.[33]

Az (egyedi referáló) indexikus kifejezések legfontosabb típusai az egyes számú személyes névmások („én", „te", „ő"); az egyes számú mutató névmások („ez", „az"), bizonyos időhatározói kifejezések („most", „holnap") és helyhatározói kifejezések („itt", „ott"). Az indexikus kifejezések különböző alosztályai olykor eltérő kérdéseket vetnek fel, amelyekkel ebben a szakaszban nem foglalkozhatunk részletesen. Világos az is, hogy az indexikalitás jelensége nem csak egyedi referáló kifejezések esetében merül fel, hanem például a többes számú névmásoknál is („azok" vagy „ők"). Ezekre az esetekre a fenti általánosabb

---

[33] A szakirodalomban használt terminológia nem egészen egységes. Olykor valamennyi kontextusra érzékeny referáló kifejezést *demonstratívumnak* neveznek (mi egy másik hagyományt követve ezt az elnevezést az indexikusok egy osztályára, a mutató névmásokra alkalmazzuk). Az angol nyelvű szakirodalomban használatos a „*token-reflexive expressions*" elnevezés is.

meghatározást alkalmazhatjuk: az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatok igazságértéke függ a használat kontextusától. A fejezet fennmaradó részében az indexikusokkal kapcsolatos néhány általános problémát mutatunk be.

3.2 *Általános vonások*

A tulajdonnevekről szóló szakaszban említettük azt, hogy egy referáló kifejezés jelentésétől elvárjuk, hogy hozzájáruljon egy kijelentő mondat igazságfeltételeihez. Egy referáló kifejezést tartalmazó mondat igazságértéke attól függ, hogy hogyan állnak a dolgok a kifejezés referenciájával: az „Én vagyok e ház úrnője" mondat akkor lesz igaz, ha az, akire az „én" kifejezés utal, a ház úrnője – egyébként meg hamis. A referáló kifejezés jelentésének tehát meg kell határoznia a kifejezés referenciáját ahhoz, hogy a mondat jelentése egy adott világállapotban meghatározza a mondat igazságértékét.

Vajon mi határozza meg az indexikus kifejezések referenciáját? A határozott leírások az individuumok tulajdonságai révén kapcsolódnak referenciájukhoz. A nevek esetében, mint láttuk, a helyzet kevésbé világos. Mégis, a nevekre, akárcsak a leírásokra, igaz lesz az, hogy ha valaki ismeri a kifejezés jelentését (bárhogyan is adható az meg), akkor tudja, miről vagy kiről szólnak a kifejezést tartalmazó mondatok, mint például az alábbi példákban:

(20) „*Szilágyi Örzsébet* levelét megírta".
(21) „Felhőbe hanyatlott *a drégeli rom*".

Más a helyzet a következő mondatnál:

(22) „*Te* fogsz lenni az ország birója".

Ha nem tudjuk, hogy a mondat kire vonatkozik, erre nem az a magyarázat, hogy nem ismerjük a „te" szó jelentését. Természe-

tesen a szó jelentését mindannyian ismerjük, és meg is tudunk adni egy olyan szabályt, amely a „te" szó használatát kormányozza: a szó mindig arra vonatkozik, akihez a mondat használója szavait intézi. Ebből talán kiderül az, hogy a mondat alanya egy személy, de ez kevés a referencia meghatározásához. Az indexikus kifejezések némelyikéből következtethetünk a kifejezés referenciájának egyes tulajdonságaira: például a nyelvtani nemeket tartalmazó nyelvekben az egyes szám harmadik személyű személyes névmás (mint az angolban a „he" és a „she") meghatározza a referencia nemét. Világos azonban, hogy ezzel nem jutottunk közelebb a referenciához: hiszen még mindig nem tudjuk, hogy ki a mondat címzettje — azaz milyen kontextusban használták. Ha valaki ismeri Arany János „Török Bálint" című versét, akkor tudni fogja, hogy ezeket a szavakat Szolimán szultán küldötte intézi Verbőczi Istvánhoz. Ennek a körülménynek az ismerete — hogy a mondatot milyen kontextusban használták — viszont aligha lehet része a szó *jelentésének*, azaz annak, amit a nyelvhasználók a szó megtanulásakor elsajátítanak. Úgy tűnik tehát, hogy az indexikus kifejezések esetében a fenti kívánalom nem teljesül: a kifejezés jelentése nem határozza meg a kifejezés referenciáját.

3.3. Frege az indexikus kifejezésekről

Frege az értelem és jelölet közötti megkülönböztetést nem csak nevekre alkalmazza, hanem mondatokra is. A „Jelentés és jelölet" egyik jól ismert bekezdésében Frege azt állítja, hogy egy mondat kifejez egy *gondolatot*, és felteszi azt a kérdést, hogy a gondolat a mondatnak értelme vagy pedig jelölete. A jelöletre érvényesnek kell lennie a kompozicionalitás szabályának: egy összetett kifejezés jelöletét a részek jelölete határozza meg. Ezek szerint ha egy mondatban egy nevet felcserélünk egy azonos jelöletű névre, akkor a mondat jelöletének nem szabad megváltoznia. Ez az operáció viszont olykor megváltoztatja a mondat által kifejezett gondolatot.

(23) Hesperust felhő takarja.
(24) Phosphorust felhő takarja.

Frege szerint a fenti két mondat különböző gondolatot fejez ki, mégpedig azért, mert lehetséges, hogy valaki az egyik mondattal egyetértsen, a másikkal meg nem. Az, aki nem tudja, hogy Hesperus azonos Phosphorusszal, az első mondatot igaznak ismerheti el, a másodikat nem feltétlenül. A gondolatok ezek szerint kognitív attitűdjeink (mint például a hit vagy a kételkedés) tárgyai, és a következő kritériumot fogalmazhatjuk meg a gondolatok különbözőségére:

(G1) Ha lehetséges, hogy egy racionális, kompetens nyelvhasználó az S_1 mondattal egyetért, és az S_2 mondattal nem, akkor S_1 és S_2 nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot.

Mivel a gondolat megváltozhat úgy is, hogy a mondat részeinek jelölete változatlan marad, a gondolat nem lehet a mondat jelölete. Nos *mi* az, ami a fenti helyettesítés során nem változott meg? Ez Frege szerint a mondat igazságértéke: vagy mindkét mondat igaz, vagy mindkét mondat hamis. A 2.1. szakaszban már találkoztunk ezzel a nézettel: Frege szerint ugyanis a nevek jelölete igazából akkor válik fontossá, amikor a mondatok igazságát akarjuk eldönteni — ami további bizonyíték arra, hogy a mondat jelölete egy igazságérték. Ezek szerint a gondolat nem lehet más, mint a mondat *értelme*.

Frege a mondatok esetében is érvényesnek tartja azt az állítást, hogy az értelem meghatározza a jelöletet: ez azt jelenti, hogy azonos gondolatot kifejező mondatok igazságértéke megegyezik. Így megfogalmazhatunk egy második kritériumot a gondolatok különbözőségére:

(G2) Ha az S_1 és S_2 mondat igazságértéke eltér, akkor S_1 és S_2 nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot.[34]

A második kritériumnak fontos következményei lesznek az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatokra. Frege a következő példát vizsgálja:

(25) A fának zöld lombja van.

Júniusban ez a mondat igaz, ám hat hónappal később a mondat hamis. (G2) értelmében a két időpontban a mondat nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot. Frege szerint ez így is van: ezek a szavak ugyanis önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy egy teljes gondolatot fejezzenek ki, mert a teljes gondolathoz hozzátartozik a kimondás időpontja is. „Csak az időmeghatározással kiegészített és minden tekintetben teljes mondat fejez ki gondolatot".[35] Így a két kimondás két különböző gondolatot fejez ki. Az így kiegészített mondatokra igaz lesz az, hogy időtlenül igazak vagy hamisak.

3.4. *Frege nézetének kritikája*

Az indexikus mondatokat vizsgálva többen is arra a meggyőződésre jutottak, hogy az ilyen mondatok nem fejezhetnek ki olyan fregei gondolatokat, amelyekre mind a (G1), mind a (G2) kritérium érvényes. Nézzük a következő három példát:

(26) Ma van a francia forradalom századik évfordulója. (mondja Rudolph Lingens[36] 1889. július 14-én)

---

[34] Frege ugyan nem foglalkozik a modalitások kérdésével, de a Fregét követő szakirodalomban szokás feltenni, hogy mindez csak egy lehetséges világon belül érvényes.

[35] Gottlob Frege: „A gondolat" 215. o.

[36] Rudolph Lingens Frege „A gondolat" című írásának egyik szereplője..

(27) 1889. július 14-én van a francia forradalom századik évfordulója.

(28) Ma van a francia forradalom századik évfordulója. (mondja Rudolph Lingens 1889. július 13-án)

A (26) mondat igaz. A (G2) kritérium alapján egyetlen hamis mondat sem fejezheti ki azt a gondolatot, amelyet az (26) mondat kifejez: így történetesen a (28) mondat, amely hamis, szükségképpen másik gondolatot fejez ki. Mi a helyzet a (27) mondattal? Előfordulhat, hogy Rudolph Lingens eltéveszti a dátumot, és július 14-én azt gondolja, hogy még csak július 13-a van. Ez egy egyszerű ténybeli tévedés, amely természetesen nem vonja kétségbe Rudolph Lingens racionalitását vagy nyelvhasználati kompetenciáját. A következmény viszont az lesz, hogy bár Rudolph Lingens igaznak tartja az „1889. július 14-én van a francia forradalom századik évfordulója" mondatot, ugyanakkor hamisnak tartja a „Ma van a francia forradalom századik évfordulója" mondatot. Ezért a (G1) kritérium alapján a (26) mondat nem fejezheti ki ugyanazt a gondolatot, mint a (27) mondat.

Frege kritériumai alapján tehát mindhárom mondat különböző gondolatot fejez ki. Ez azonban némi hiányérzetet hagyhat bennünk: mert szemmel láthatóan *van* valami közös a (26) és (27), illetve a (26) és (28) mondatok között. Az első kettő, mondhatjuk így, ugyanazt a tényt fejezi ki: mindkettő igazságának ugyanaz a feltétele. A (26) és (28) viszont látszólag ugyanazzal a jelentéssel rendelkezik, és a szubjektív felfogás és a cselekvések szempontjából ugyanazt a szerepet töltik be. Ha például Rudolph Lingens elhatározza, hogy a francia forradalom századik évfordulóján bontja ki a régóta tartogatott különleges pezsgőt, akkor ez a cselekvés akkor fog megtörténni, amikor *ő* azt hiszi, hogy *„ma* van a francia forradalom századik évfordulója", akármit is mutasson valójában a naptár. Ha azonban ragaszkodunk ahhoz, hogy a gondolatoknak mindkét fenti kritériumot ki kell elégítenie, akkor az, ami akár a (26) és (27), akár a (26) és (28) mondatokban közös, nem lehet egy fregei gondolat.

A megoldás több kritikus szerint is az lenne, ha feladnánk azt az elképzelést, hogy a mondatnak *ugyanaz* a lényeges vonása elégíti ki mindkét kritériumot. Az indexikus kifejezéseket tartalmazó mondatoknak két fontos jellemzője van: az egyiket nevezhetjük a mondat *karakterének*;[37] ez az, ami közös például a „ma" kifejezést tartalmazó mindegyik mondatban. Magának a kifejezésnek is van karaktere: ez határozza meg a mondat karakterét. A karakter a kifejezés nyilvános jelentése a nyelvben: ez az, amit a nyelvtanulás során elsajátítunk, és ez az, ami a kifejezés használatát szabályozza egy adott kontextusra nézve. Egy indexikus mondatnak azonban van egy másik fontos jellemzője: a mondat *tartalma*. A tartalom olyasmi, mint egy teljes fregei gondolat: a tartalomban az indexikus kifejezések értéke a kontextus segítségével meghatározott. A tartalmakra érvényes lesz a (G2) kritérium: ha két mondat igazságértéke eltér (egy lehetséges világon belül), akkor nem lehet ugyanaz a tartalmuk. Ugyanakkor a mondattartalmakra nem feltétlenül érvényes a (G1) kritérium: mert például a fenti (26) és (27) mondatnak ugyanaz a tartalma. A karakter és a tartalom között a következő összefüggés van: a karaktert felfoghatjuk olyan függvénynek, amely egy adott kontextushoz rendel egy tartalmat. (A tartalmat pedig felfoghatjuk egy olyan függvénynek, amely egy lehetséges világhoz rendel egy igazságértéket.) A „ma" szó karaktere például mindig a kimondás időpontjához rögzíti a kimondott gondolat tartalmát. Az így nyert tartalom igazságértéke pedig egy lehetséges világban meghatározott. Egy karakter nyilván számos tartalmat kifejezhet – és ugyanazt a tartalmat különböző karakterek segítségével is kifejezhetjük. Az alábbi mondat tartalma például megegyezik az (26) mondat tartalmával:

---

[37] Ezzel David Kaplan terminológiáját követjük. Lásd például „Thoughts on demonstratives". In: Palle Yourgrau (Szerk.), *Demonstratives*. Oxford University Press 1990. 37–38. Más terminológiával hasonló elképzeléseket fogalmaz meg John Perry, lásd a következő szakaszt.

(29) Holnap lesz a francia forradalom századik évfordulója. (mondja Rudolph Lingens 1889. július 13-án)

A karakter tehát nem olyan mint egy teljes fregei gondolat – nem határozza meg a mondatok igazságértékét. Ugyanakkor a karakternek fontos szerepe van a cselekvések magyarázatában. Ezt vizsgáljuk meg röviden a következő szakaszban.

3.5. *A lényegi indexikus*

Térjünk vissza az előző szakasz egy példájához. Rudolph Lingens elhatározza, hogy a francia forradalom századik évfordulóján kibont egy üveg pezsgőt. Ez az elhatározás, a megfelelő hitekkel együtt, alkalmas lesz egy cselekvésnek, jelesül a pezsgő kibontásának a magyarázatára. Melyek ezek a „megfelelő" hitek? Rudolph Lingens tudja, hogy a francia forradalom évfordulója július 14-én van. Ez azonban önmagában aligha elegendő a cselekvés magyarázatára: hiszen Rudolph Lingens ezt már tudta hónapokkal vagy évekkel a pezsgő kibontása előtt is, és mégsem cselekedett, még akkor sem, ha a pezsgő kibontásának szándéka már létezett. Beköszöntött 1889. július 14-e.. Az a tény, hogy Rudolph Lingens tudja a francia forradalom dátumát, még azzal a ténnyel együtt sem elégséges a cselekvés magyarázatára, hogy aznap van július 14-e – mindaddig, amíg Rudolph Lingens nem hiszi azt, hogy „*ma* van a francia forradalom évfordulója". John Perry szerint az ilyen mondatok egy lényegi indexikus elemet tartalmaznak: mert ha úgy próbálnánk a mondatot kifejezni, hogy abban ne szerepeljen indexikus elem, akkor nem nyernénk magyarázatot bizonyos cselekvésekre.[38]

---

[38] John Perry, „The problem of the essential indexical". In: Nathan Salmon–Scott Soames (Szerk.), *Propositions and Attitudes*. Oxford University Press 1988. 83–101. Az alábbi fejtegetések erre a cikkre támaszkodnak.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg más indexikus kifejezéseknél is. Íme egy híres példa Perrytől. Perry elmondja, hogy egyszer egy élelmiszerboltban arra lett figyelmes, hogy a földön egy csíkban cukor szóródott ki – alighanem valakinek a bevásárlókocsijában kiszakadt egy zacskó. A cukorcsík nyomába eredt, hogy figyelmeztesse az illetőt. Miután egyszer megkerülte az egyik magas polcot, a csík közben vastagabb lett, és ő még mindig nem jutott a rendetlen vásárló nyomába, végre rájött: *ő* volt a rendetlen vásárló. Nyomban meg is nézte a kocsit, és tényleg ott volt benne a kiszakadt cukroszacskó. Amikor arra a meggyőződésre jutott, hogy „Én vagyok a rendetlen vásárló", Perry leírása szerint új meggyőződésre tett szert, és ez befolyással volt cselekedeteire. Perry állítása szerint megint csak egy lényegi indexikus kifejezéssel van dolgunk: mert ha azt a tényt, hogy ő volt a rendetlen vásárló, egy olyan mondattal próbálnánk kifejezni, amely nem tartalmazza az „én" indexikust, nem garantálható, hogy megmarad a gondolat és a cselekvés közötti közvetlen kapocs. Szélsőséges esetben például elképzelhető, hogy Perry valakitől megtudja, hogy „Perry a rendetlen vásárló", de azt elfelejtette, hogy ő Perry.

A lényegi indexikusok jelensége alkalmat ad arra, hogy az előző szakaszban elmondottakhoz hasonló gondolatokat fogalmazzunk meg. Perry ebben a cikkben a *propozíciók* tanát kritizálja. A propozíciókra a hagyományos felfogás szerint érvényes a fregei gondolatokra adott második kritérium: a propozíciók igazságértéke (egy lehetséges világon belül) rögzített, ezért eltérő igazságértékű mondatok nem fejezhetik ki ugyanazt a propozíciót. Ugyanakkor láttuk, hogy a lényegi indexikusok esetében a kifejezés módja az, ami lényeges: a gondolatot úgy kell megfogalmaznia, hogy az tartalmazzon egy indexikust. Az „Én vagyok a rendetlen vásárló" megfogalmazás viszont, ha egy másik vásárló alkalmazza, hamis lesz. Ezért az, amit ez a mondat kifejez, nem lehet egyszerűen egy propozíció.

Perry megoldása hasonlít a fentiekben ismertetetthez: Perry szerint különbséget kell tenni a *hitállapot* és *maga a hit* vagy a *hit tárgya* között. A kettő közül az utóbbi lesz az, amelyik emlékeztet

a propozíciókra: mert lényegileg hozzátartozik egy igazságérték. A hitállapot ezzel szemben az, ami közös két olyan ember esetében, akik azt gondolják, hogy „Én vagyok a rendetlen vásárló". Egy adott kontextusban a hitállapot meghatározza a hitet.

Ebben a szakaszban annak a kérdésnek egy aspektusát vizsgáltuk, hogy a nyelvhasználat kontextusa hogyan befolyásolja mindazt, amit a nyelv segítségével kifejezhetünk. A következő fejezetben ugyanennek a problémának további oldalait vesszük szemügyre.

IV.

INTENCIÓ, BESZÉDAKTUSOK, KOMMUNIKÁCIÓ

1. A pragmatikai jelentésről

Az előző fejezetekben láttuk, hogy a nyelvre vonatkozó filozófiai vizsgálódások során milyen választásokra kényszerülünk. Például fontos következményekkel jár, hogy a nyelvnek a gondolatok kifejezésében és a tények leírásában vagy pedig a kommunikációban játszott szerepét hangsúlyozzuk-e inkább. Részben ezzel függ össze, hogy a formális szemantikát vagy a jelentés valamilyen más elméletét részesítjük-e előnyben, illetve a jelentés meghatározásában a mondat struktúrájának vagy a megnyilatkozás kontextusának tulajdonítunk-e nagyobb szerepet. Ugyancsak választás elé állíthat minket az a tény, hogy a nyelv leíró, reprezentatív funkcióját előtérbe állító „deskriptivista" hagyománynak van egy olyan alternatívája is, mely a nyelv-használat *cselekvés*-jellegét hangsúlyozza, és a beszédaktusok tanulmányozását tartja alapvetőnek.

Ezek az alternatívák részben rivális nyelvelméletek alapjául szolgálnak, részben a problémák egy olyan csoportjára irányítják a figyelmünket, melyek nehezen helyezhetők el a nyelv vizsgálatának hagyományos formális keretei között. A problémáknak ez a csoportja jórészt *pragmatikai* természetű.

A „pragmatikát" először Charles Morris, amerikai pragmatista filozófus különböztette meg a a szemiotika többi ágától vagy dimenziójától: a szintaktikától és a szemantikától. Morris meghatározása szerint a szintaktikai dimenzió a jelek egymás

közötti relációit, a szemantikai a jeleknek a dolgokhoz való viszonyát, a pragmatikai pedig a jelek és a jelhasználók (a jelek és az interpretánsok) viszonyát foglalja magában.[1] Az így megkülönböztetett három dimenzió, illetve az őket tanulmányozó három diszciplína egymásra épül: a pragmatika előfeltételezi a szemantikát, az utóbbi pedig a szintaktikát.

A pragmatika régóta polgárjogot nyert a nyelvészetben és a filozófiában, s bár tárgyköre és a szemantikához való viszonya korántsem látszik olyan egyértelműnek, mint amilyennek az előbbi meghatározás mutatja, Morris alapgondolatát a mai elméletek is felhasználják.

Az eddigiekben nemegyszer szó volt arról, hogy egy konkrét megnyilatkozás megértésének több feltétele van, s ezeknek csak egyike az adott nyelv ismerete. A nyelv ismerete alapján azt értjük meg, ami a megnyilatkozásban konvencionálisan kódolt, s ez nem más, mint az adott nyelv valamely mondatával azonosítható hangsor (vagy annak írásbeli képe). Ideje, hogy a mondattól megkülönböztessük a mondat adott helyzetben és céllal történő kimondását: ennek jelölésére vezethetjük be a már eddig is használt „megnyilatkozás" terminust. A megnyilatkozást meghatározott intencionális aktusként kell azonosítani tudnunk, vagyis megértésének (az elhangzott mondat megértésén túl) az is a feltétele, hogy felismerjük a beszélő szándékát, illetve – egy pillanatra visszanyúlva Morris meghatározásához – tisztázzuk az elhangzott jelsorozatnak a beszélőhöz való viszonyát. További feltétel, hogy megfelelő információval kell rendelkeznünk a megnyilatkozás kontextusáról, a konkrét beszédhelyzetről.

Mindezek alapján célszerű, hogy megkülönböztessük egyfelől a mondat és a mondat által kifejezett propozíció jelentését (mondat-jelentés, propozicionális jelentés), másfelől a megnyilatkozás jelentését („speaker's meaning" vagy „utterance meaning", „beszélő-jelentés" vagy „megnyilatkozás-jelentés"). Az előbbi a formálisan (vagy strukturálisan) vizsgálható, logikai és nyelvé-

[1] Charles Morris, *Foundation of the Theory of Signs.* University of Chicago Press, Chicago 1938.

szeti összetevőkre bontható konvencionális jelentés, más szóval a „szemantikai jelentés". Az utóbbi a kommunikáció heterogén jelenségei felől vizsgálható kommunikációs jelentés, melyet „pragmatikai jelentésnek" is nevezhetünk. Így ahhoz az egyszerű és logikus meghatározáshoz jutunk, hogy míg a szemantika a szemantikai jelentéssel (vagy a jelentés szemantikai aspektusával) foglalkozik, addig a pragmatika tárgya a pragmatikai jelentés (vagy a jelentés pragmatikai aspektusa). Mivel a pragmatikai jelentés a szemantikai jelentés kiegészítéseként fogható fel, sokan osztják Morrisnak azt a nézetét is, hogy a pragmatika előfeltételezi a szemantikát, ahogyan a szemantika előfeltételezi a szintaxist. Ezt tükrözi a két diszciplína tárgyának Kiefer Ferenctől származó nyelvészeti szempontú meghatározása: „a szemantika tárgya a beszédhelyzet ismerete nélkül előrejelezhető konvencionális jelentés, a pragmatika tárgya pedig a szemantikai jelentés, a beszédhelyzet és a kommunikációs elvek ismeretében kikövetkeztethető pragmatikai jelentés".[2]

Az előbbi distinkciók és meghatározások egy széleskörűen elterjedt, általános nézetet fejeznek ki, melyhez az is hozzátartozik, hogy bár természetesen szükség van a szemantika és a pragmatika megkülönböztetésére, nincs általános kritériumunk a köztük lévő határvonal meghúzására. Egy-egy konkrét esetben elvileg mindig lehetséges tehát a vita, hogy az adott kérdés szemantikai vagy pragmatikai tárgyalást követel-e. Emellett meg kell jegyezni, hogy ugyanazoknak a jelenségeknek az alapján, melyekre itt is hivatkoztunk (a mondatok és a megnyilatkozások közti különbség, konvencionális és kontextuális feltételek összejátszása a megnyilatkozások megértésében, stb.), másképpen is fel lehet fogni a szemantika és a pragmatika viszonyát. Mondhatjuk ugyanis, hogy a szemantika és a pragmatika nem két különböző tárgyterületet, hanem két megközelítési módot vagy szempontrendszert képvisel, vagyis a jelentés két különböző felfogását fejezi ki. Míg a szemantikai felfogás szerint egy nyelv

[2] Kiefer Ferenc, *Jelentéselmélet.* Corvina, Bp. é. n. (2000) 54.

mondatainak stabil igazságfeltételei vannak, s a mondatok jelentései ezeknek a specifikálásával adhatók meg, addig a pragmatikai felfogás abból indul ki, hogy az adott nyelv mondatainak igazságfeltételei függnek a kimondás körülményeitől, s végtelenül változatosak. Így ahhoz, hogy egy nyelv kifejezései mit jelentenek, lényegileg tartozik hozzá, hogy aktuális kimondásukkor a végtelenül sok különböző igazságfeltétel közül bármelyikkel rendelkezhetnek, vagy hogy azoknak az egészeknek a jelentéséhez, melyeknek részét alkotják, a végtelenül sok lehetséges mód közül bármilyen módon hozzájárulhatnak. Ezek szerint a szemantikai kérdések *pragmatikai* kérdések. Többen érvelnek amellett, hogy a jelentésnek ez a pragmatikai felfogása a helyes nézet.[3]

A következőkben a jelentés pragmatikai dimenziója által felvetett filozófiai problémákkal fogunk foglalkozni. Ennek során a széleskörűen elterjedt beszédaktus-elméletre támaszkodunk, melyet Austin úttörő felismeréseire támaszkodva John Searle dolgozott ki. Az elmélet a nyelvi kommunikációt a cselekvés általános kategóriáinak fényében vizsgálja, s a szabálykövetés jelenségére vezeti vissza. A szűkebb értelemben vett jelentés-problematikát tekintve ez azt jelenti, hogy az Austin- és Searle-féle iskola a jelentés fogalmát elsősorban a konvenció és a szabály fogalmára vezeti vissza.

A nyelvhasználatot azonban nem lehet cselekvésként, különféle aktusok végrehajtásaként leírni, ha szabálykövető jellege mellett nem vagyunk tekintettel egyúttal intencionális jellegére is. Paul Grice alkotta meg azt a fogalmi apparátust, mely lehetővé teszi, hogy a nyelvi cselekvést, a jelentést és a megértést a kommunikációs aktusban résztvevők szándékainak és hiteinek a fényében vizsgáljuk.

Grice a kommunikáció általános kérdéseinek megvilágítására a mindennapi beszélgetést vagy társalgást választotta kiin-

---

[3] Charles Travis, „Pragmatics". In: Bob Hale – Crispin Wright, *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford 1997. (1999). 87.

dulópontul, amely – mint leszögezte – „a célirányos", „a racionális viselkedés" sajátos esete.[4] Ez a vizsgálódási keret mindenekelőtt a „megnyilatkozás-jelentések" tanulmányozására alkalmas. Grice az egyike azoknak, akik elsőrendűen fontosnak tartják a „mondat-jelentés" és a „megnyilatkozás-jelentés" közti éles különbségtevést[5], és elengedhetetlennek tartják az utóbbinak a tanulmányozását a jelentés általános magyarázatához: „[...] az (általában vett) jelentést annak terminusaiban kell megmagyarázni, hogy a jel használói milyen jelentést akarnak kifejezni valamilyen partikuláris alkalommal".[6] A „társalgás logikájának" vizsgálatakor alapvetőnek számítanak azok az esetek, amikor *p*-t mondva *q*-t mondunk, amikor tehát megnyilatkozásunkkal, vagy általában véve viselkedésünkkel és cselekedetünkkel, konvencionálisan vagy nem konvencionálisan egy további jelentést sugallunk. A megnyilatkozás nem konvencionálisan kikövetkeztethető jelentéseit nevezte Grice „társalgási implikatúrának" (ez utóbbit világosan megkülönböztetve az „implikáció" formállogikai fogalmától). A társalgási implikatúrák megértésekor nem szabályokra, hanem igen általános alapelvekre, maximákra támaszkodunk, mint amilyen az „együttműködési alapelv", a „relevancia elve", stb.

Az a szándék, amellyel a beszélő valamit „mond", „sugall", „implikál", s melyet a megnyilatkozás megértéséhez a hallgatónak fel kell tudni fognia, meglehetősen bonyolult. A beszélő ugyanis nemcsak azt szándékozza, hogy – mondjuk – egy hitet váltson ki a hallgatóban, vagy hogy rávegye egy cselekvésre, stb. Ezen kívül azt is szándékoznia kell, hogy a hallgató felismerje ezt

---

[4] H. Paul Grice, „A társalgás logikája" (Ford. Pléh Csaba). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 218.

[5] Lásd Paul Grice, „Utterer's Meaning, Sentence Meaning, and Word-Meaning" (1968). In: Paul Grice, *Studies in the Way of Words*. Harward University Press, Cambridge, Mass. 1991.

[6] Paul Grice, „Jelentés". In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*, 191.

a szándékot (vagyis felismerje: a megnyilatkozás azzal a szándékkal hangzott el, hogy kiváltsa belőle a szóban forgó hitet, rávegye őt az adott cselekvésre, stb.). Továbbá azt is szándékoznia kell, hogy utóbbi szándékának (ti. a hit kiváltására, a cselekvésre való rábírásra irányuló szándékának) a felismerése szerepet játsszon a hit kiváltásában, a cselekvésre való rábírásban, stb.

Egy-egy kérdéssel kapcsolatban látni fogjuk, Searle megpróbálta összekapcsolni a nyelvi cselekvés szabálykövető jellegének leírását a nyelvi cselekvés intencionális jellegének elemzésével. Searle másképpen elemezte az intenciókat, mint Grice, mégis elmondható: a Grice által kidolgozott fogalmak és módszerek beépültek a beszédaktus-elméletbe.[7]

2. A performatív megnyilatkozások

A beszédaktus-elmélet kétféle tárgyalást tesz lehetővé. Egyrészt úgy lehet felfogni, hogy *tárgyilag* különbözik a szemantikai elméletektől, vagyis pragmatikai jellegű kérdésfeltevéseivel mintegy *kiegészíti* a jelentés szemantikai vizsgálatát. Másrészt magát az általa képviselt általános *szemléletmódot* lehet pragmatikainak tekinteni, abban az értelemben, hogy a jelentés kizárólag *pragmatikai* probléma.

Az első esetben a beszédaktus-elmélet a szemantika egyik fejezeteként kompatibilissé tehető az igazságfeltételek fogalmára épülő formális szemantikával, mely immár a nyelvészeti szemantikának is alapját alkotja. A nyelvészeti szemantika vezető képviselői közül ezt képviseli John Lyons. Szerinte nemcsak lehetséges, hogy összeegyeztessük a formális szemantikát és a

[7] Searle ennél tovább ment: kidolgozta a tudat és a nyelv intencionalitásának általános elméletét, melynek keretében a beszédaktusok intencionális jellegét a tudat intencionális jellegéből vezette le. Ld. John R. Searle, *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind.* Cambridge University Press. 1983. A beszédaktus-elméletnek ezzel az elmefilozófiával összefüggő tágabb kontextusával itt nem foglalkozunk.

beszédaktus-elméletet, de egyben elengedhetetlen is, hogy az előbbit kiegészítsük az utóbbival: „Világosnak kell lennie, hogy a két elmélet elvileg kiegészíti egymást. Az igazságfeltételes szemantika, ahogyan általában a természetes nyelvekre használják, a mondatok propozicionális tartalmára vonatkozó elmélet; a beszédaktus-elmélet […] a megnyilatkozások illokúciós erejével foglalkozik."[8]

A második esetben a két szemléleti mód – a jelentés szemantikai és pragmatikai magyarázata – egymás riválisaként és alternatívájaként jelenik meg, a köztük lévő ellentét pedig filozófiai ellentét is egyben. Sőt: a nyelvészet és a filozófia ellentéte. A nyelvészeti szemantika egy másik vezető képviselője, Kiefer Ferenc emiatt nem tárgyalja jelentéselméleti művében a jelentésnek a beszédaktusokkal összefüggő aspektusait. „Azok a feltételek – mondja Kiefer –, amelyek mellett egy megnyilatkozás egy adott beszédaktust fejez ki, nem nyelvi feltételek, hanem a kommunikáció általános elveivel függnek össze […]. Nem meglepő tehát, hogy a szemantika nem játszik megkülönböztető szerepet a beszédaktus-elmélet filozófiai felfogásában."[9]

Mivel itt nem nyelvészettel foglalkozunk, hanem nyelvfilozófiával, nem kell állást foglalnunk abban a kérdésben, hogy a beszédaktus-elmélet magának a nyelvészetnek a keretei közt kiegészítheti-e a nyelvészeti szemantikát. Nincs azonban okunk arra, hogy általában is elutasítsuk, hogy a teljes megnyilatkozások jelentésének a beszédaktus-elmélet keretében történő leírása kiegészítheti, sőt magában foglalhatja a propozicionális tartalmak formális szemantikai alapon megadható leírását.

Ez annak ellenére lehetséges, hogy a beszédaktus-elmélet a nyelvi jelenségek egészéről és a nyelv természetéről alkotott „forradalmian" új filozófiai elméletként jelentkezett, mely a nyelv természetére vonatkozó hagyományos felfogásoknak nem ki-

[8] John Lyons, *Linguistic Semantics. An Introduction.* Cambridge University Press. 1995. 257. Az idézetben szereplő „illokúció"-terminus magyarázatára a későbbiekben kerül sor.
[9] Kiefer Ferenc, *i. m.* 50.

egészítője, hanem riválisa. Az I. fejezetben már idéztük Austint, aki a korábbi elméleteket a deskriptivista téveszme, a leíró illúzió foglyának nevezte, az általa kezdeményezett fordulatot pedig filozófiai forradalomnak vélte. Most tegyük hozzá: ezen azt értette, hogy egy új mozgalom születik, mely „megkérdőjelezi a filozófia egyik ősi feltevését, nevezetesen azt, hogy valamit mondani egyszerűen annyit tesz, mint *állítani* valamit."[10]

Számos példa mutatja, hogy az előbbi feltevés valóban nem igaz. Ugyanakkor az sem egészen igaz, hogy a filozófia ősi feltevéséről lenne szó, hiszen már Arisztotelész világosan látta: nem minden mondat kijelentés. Többek közt rámutatott, hogy nem kijelentést teszünk, vagyis nem igazat vagy téveset mondunk akkor, amikor kérünk valamit. Ezért utalta az ilyen mondatok tanulmányozását a retorika és a poétika, nem pedig a logika körébe. Az egyik homéroszi helyet magyarázó töredékében az eskütételt a hozzá tartozó állandó formulával eléggé egyértelmű módon úgy jellemezte, mint egy rituális cselekvés illő (helyes) végrehajtását, s nem mint igazságtartalommal bíró állítást.[11]

Kissé tovább gondolva Arisztotelész utóbbi példáját, a következő eredményre jutunk. Akkor tesz valaki esküt, ha esküje érvényes, vagyis megfelelően alkalmaz valamilyen szabályt vagy formulát (például tanúként idézi meg a napot úgy, mint Agamemnón vagy Odüsszeusz: „Éeliosz, te, ki mindent látsz és hallasz is egyben" — Íliász, III. 277.). A formula, melyet az eskütevő előírásszerűen használ, nem leírása valaminek, nem állítás valamiről (a tanúként megidézett napról), hanem jelzése annak, hogy kimondása bizonyos fajta *cselekedetnek* számít, mely ilyen és ilyen következményeket von maga után: az esküszegő

---

[10] John L. Austin, *Tetten ért szavak* (Ford. Pléh Csaba). Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. 31.

[11] Az *Odüsszeia* XII. énekéről van szó, ahol Odüsszeusz társai esküjük ellenére levágják Héliosz teheneit. A filozófus megjegyzését ld. Arisztotelész, *Poétika* (Ford. Ritoók Zsigmond). Klett Kiadó, Budapest é. n. („A homéroszi kérdések töredékei") 143–144.

átkot von magára. De megszegni csak az érvényes esküt lehet, mivel csakis olyan cselekedeteknek vannak következményeik, melyek valóban végbementek: az eskütétel akkor történt meg, ha az eskü *érvényes* eskü volt. Arisztotelész ennek megfelelően tesz különbséget hamis eskü és esküszegés között.[12]

Minden nyelv szótárában számos (több száz) olyan ige van, mely néhány lényeges szempontból az „esküdni", „esküt tenni" ige viselkedésére hasonlít, vagyis bizonyos feltételek között, megfelelő szabályok vagy formulák szerint kimondva, cselekedetnek számít. A „kinevezni", „elnevezni", „megígérni", „utasítani", „figyelmeztetni", „fenyegetni" stb. kimondásával nem leírjuk, hanem végrehajtjuk az általuk jelölt cselekedeteket: kinevezünk valakit valamivé, elnevezünk valamit vagy valakit valaminek, megígérünk valamit valakinek, utasítunk valakit valamire, figyelmeztetünk valakit valamire, megfenyegetünk valakit valamivel, stb. Ezeket az igéket nevezte el Austin *performatív igéknek*. A kimondásuk során tett megnyilatkozásokat szembeállította a *konstatív* megnyilatkozásokkal, melyek valóban leírásoknak, állításoknak vagy megállapításoknak tekinthetők.

Azok között a feltételek között, amelyek teljesülése esetén egy mondat kimondása cselekedetnek számít, vegyesen találunk nyelven kívüli és nyelvi feltételeket. A performatív megnyilatkozásokat kifejező mondatoknak (a *performatívumoknak*) van néhány fontos, de korántsem megkülönböztető erejű grammatikai tulajdonságuk: a jelen idő egyes szám első személy és a kijelentő mód. Ezek a grammatikai kritériumok világosan tükrözik, hogy a mondás és a cselekvés, a grammatikai értelemben vett alany és a cselekvő szubjektum egybeesik. Lássuk az egyik leggyakrabban említett példát:

(1) (Én) (meg)ígérem, hogy *p*.

---

[12] Lásd Bolonyai Gábor kommentárját az előbbi helyhez a *Poétika* idézett kiadásában.

Itt a mondat alanya pontosan az a személy, aki a mondat kimondásával ígéretet tesz. Pontosabban szólva három dolog esik egybe: a mondat grammatikai alanya, a megnyilatkozás alanya (aki beszél) és a cselekedet szubjektuma (aki megígéri, hogy *p*). Ha bármelyik grammatikai jegyet megváltoztatjuk, akkor a mondat már nem cselekedet, hanem egy cselekedet leírása:

(2) Péter (azt) ígéri, hogy *p*.

A személy grammatikai kategóriájának megváltoztatásával megszűnt a mondat grammatikai alanyának (Péter) és a megnyilatkozás alanyának (vagyis a beszélőnek) az azonossága. A mondat most már lehet igaz vagy hamis, hiszen a világ egy rajta kívül álló tényét írja le. Hasonló következménnyel jár, ha az idő grammatikai kategóriáját változtatjuk meg:

(3) (Én) megígértem, hogy *p*.

A megnyilatkozás alanya (aki most beszél) azonos maradt a mondat grammatikai alanyával, de már nem azonos a cselekvő szubjektummal, hiszen egy már megtörtént, múltbeli cselekedetről számol be. A mondat ismét lehet igaz vagy hamis.

Az itt megadott grammatikai kritériumok ugyanakkor nem szükséges feltételei annak, hogy egy megnyilatkozás performatív megnyilatkozásnak számítson. A következő mondat – akár egy kerítésre szegezett feliratként, akár aktuálisan kimondva – minden látható grammatikai jegy nélkül is figyelmeztetésnek vehető, vagyis értelmezhető performatív megnyilatkozásként:

(4) A kutya harap.

Ugyanakkor a jelen idejű egyes szám első személy és a kijelentő mód nemcsak nem szükséges, de nem is elégséges feltétele a megnyilatkozás performatív voltának. Világos, hogy a

következő mondat kimondása nem esik egybe az általa leírt cselekvéssel:

(5) Vágom a fát hűvös halomba.

A (4)-ik példa alapján az a következtetés vonható le, hogy bármely beszéd-cselekvés végrehajtható olyan mondatokkal, melyek nem tesznek eleget az előbb felsorolt grammatikai kritériumoknak. Így azt a megszorítást kell tennünk, hogy a jelen idő egyes szám első személy és a kijelentő mód kizárólag az *explicit performatív megnyilatkozások* jele, melyektől meg kell különböztetnünk az implicit performatív megnyilatkozásokat. Az (5) példa viszont ahhoz a következtetéshez vezet, hogy – mivel favágásról beszélni semmilyen körülmények között sem annyi, mint vágni a fát – egy megnyilatkozás csak akkor értelmezhető performatív megnyilatkozásként, ha az említett grammatikai feltételek mellett még annak a feltételnek is eleget tesz, hogy a benne szereplő ige szótárilag pontosan azt a cselekedetet jelenti, melyet kimondásakor végrehajtunk.

Ennek alapján az explicit performatív megnyilatkozásokról a következő meghatározást adhatjuk:

(6) *m* explicit performatív megnyilatkozás, ha a benne szereplő ige szótári jelentése pontosan az a cselekedet, melyet jelen idő egyes szám első személyben és kijelentő módban történő kimondása révén végrehajtunk.

A (4)-ik példa azonban azt is jól mutatja, hogy egy mondat nemcsak egyféle performatív megnyilatkozásnak lehet az eszköze. Példamondatunk („a kutya harap"), bizonyos kontextusba állítva, a figyelmeztetés mellett úgy is értelmezhető, mint egy ténybeli információ közlése vagy mint fenyegetés, ahogyan az alábbi beszédaktus, mely explicit jegyei szerint ígéret, szintén inkább fenyegetésként értendő:

(7) Megígérem, hogy ha nem engedelmeskedsz, nem kapsz ajándékot a születésnapodra.

Ez szükségessé teszi, hogy ne csak az explicit és az implicit, hanem a direkt és az indirekt performatív megnyilatkozások között is különbséget tegyünk. Mind az implicit, mind az indirekt performatív megnyilatkozások léte megfosztja jelentőségüktől az azonosításukra alkalmazható grammatikai kritériumokat, s a beszédaktusok nyelven kívüli feltételeit állítja előtérbe.

Ha X. Y. kinevez egy személyt egy állásra, megnyit egy konferenciát stb., akkor megnyilatkozásának komoly következményei vannak a nyelven kívüli tények világában: a személy ki van nevezve, a konferencia kezdetét veszi, stb. Ennek az a nyelven kívüli feltétele, hogy létezzenek a társadalomban megfelelő intézmények és konvencionális eljárások (a kinevezések, az állások betöltésének intézményei és eljárásai, konferenciák és ezek lebonyolításának módjai); hogy X. Y. a szóban forgó aktus végrehajtására fel legyen hatalmazva; hogy az eljárás minden résztvevője helyesen és maradéktalanul végrehajtsa a rárótt szerepet, stb. Austin hat ilyen feltételt különböztet meg. Az egyik feltétel és a neki megfelelő szabály (melyet később az „őszinteségi szabálynak" fogunk nevezni) látszólag a résztvevők merőben szubjektív állapotára vonatkozik, ti. azt mondja ki, hogy amennyiben az eljárás végrehajtóinak bizonyos gondolatokat vagy érzéseket tulajdonítanak, akkor a szereplőknek „valóban gondolniuk, illetve érezniük kell az említett gondolatokat, illetve érzéseket, és a megfelelő magatartásra is hajlandóságot kell mutatniuk".[13] Valójában ez a feltétel sem tisztán szubjektív, hiszen arról van szó, hogy az adott eljárásban *konvencionálisan* meghatározott érzések és gondolatok tulajdonítandók a szereplőknek, melyek meglétét az utóbbiak nem cáfolhatják sem szavaikkal, sem magatartásukkal. Ellentmondást tartalmazna, s

[13] John L. Austin, *Tetten ért szavak*, 40.

ezért nem számítana gratulációnak, ha kollegánknak a következőképpen gratulálnánk:

(8) Szívből gratulálok a díjadhoz, de ezt nem gondolom komolyan, és valójában a pokolba kívánlak.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a performatív megnyilatkozásokat azáltal azonosítjuk valamely beszédaktus végrehajtásaként, hogy intézményes társadalmi konvenciók keretében értelmezzük őket: megértésük nem is áll másban, mint ilyen és ilyen beszédaktusként történő korrekt azonosításukban.

A performatív megnyilatkozások a nyelvnek egy olyan szektorát képviselik, mely közvetlenül mutatja a nyelv társadalmi beágyazottságát, illetve annak lehetőségét (sokak szerint szükségességét), hogy a jelentést intézményes konvenciókkal magyarázzuk. Azok a konvenciók, melyeket egy-egy performatív megnyilatkozás értelmezésekor figyelembe kell vennünk, különböző mértékben „intézményesültek", vagyis különböző mértékben kapcsolódnak egy formálisan is fennálló társadalmi intézményhez. A jogi procedúrák részeként tett megnyilatkozások (vádemelés, vád alól való felmentés, tanú eskütétele) függnek leginkább az ilyen intézményektől, míg a skála másik végén olyan performatívumokat találunk, melyek nem intézményesültek abban az értelemben, hogy például szankciók vonatkoznának rájuk. Az utóbbiak közé tartozik természetesen az ígéret. A formálisan fennálló intézmény hiánya azonban nem jelenti azt, hogy az ígéret aktusa kevésbé lenne konvencióknak alávetve: ebben az esetben nagyon általános, bizonyára a társadalmiság alapjaival összefüggő konvenciókról van szó. Itt is érvényes tehát, hogy az értelmezőnek a mondat-jelentésen túli megnyilatkozás-jelentést kell megállapítania.

3. Illokúciós és perlokúciós aktusok

Föntebb megállapítottuk, hogy a performatívumok a nyelv bizonyos szektorát képviselik, ti. azt a szektorát, melyben közvetlenül érvényesül a nyelv társadalmi, illetve intézményes-konvencionális jellege. Ezek szerint a performatívumok (szótárilag tekintve: a performatív igék) a nyelv és a nyelvhasználat elkülönült részét alkotják, mely szembeállítható mondjuk az állítások megtételére alkalmas igaz vagy hamis mondatokkal, illetve Austin már ismert terminusát használva, a *konstatívumokkal*. Így jutunk ahhoz a képhez, hogy a kifejezések egy-egy nagy csoportjának megfeleltethetők a nyelv hagyományosan elkülönített fő funkciói: egyik oldalon van a cselekvés és a kommunikáció (a performatívumokkal), a másik oldalon pedig a leírás és a reprezentáció (a konstatívumokkal). Egyik oldalon *megnyilatkozásokat*, a másik oldalon ténymegállapításokat teszünk; egyik oldalon megnyilatkozás-jelentésekkel, a másik oldalon mondat-jelentésekkel van dolgunk; egyik oldalon a konvenció, a másik oldalon az igazság magyarázza a jelentést.

A 2. pontban tett megállapításunkat és ezt a hozzákapcsolódó képet most felül kell vizsgálnunk, mivel a tüzetesebb vizsgálat fényében az „állítani" is performatív igének bizonyul. „Ha egyszer elfogadtuk – mondja Austin –, hogy *nem* a mondatot, hanem a megnyilatkozásnak a beszédhelyzetben való megtételét kell tanulmányoznunk, elkerülhetetlenül be kell látnunk, hogy az állítás egy cselekvés megcselekvése".[14] Az „állítani" ige az alábbi mondatban éppúgy viselkedik, mint (1) számú példánkban az „ígérni":

(9) Állítom, hogy *p*.

A megnyilatkozás alanya (a beszélő) most sem azért mondja ki a mondatot, hogy leírja azt, amit cselekszik, hanem azért hogy

---

[14] Austin, *i. m.* 135–136.

végrehajtsa azt a cselekvést (s explicitté tegye, hogy azt a cselekvést hajtja végre), melyet az ige jelöl, jelen esetben egy tény állításának az aktusát. Ez nagymértékben relativizálja a performatívumok és konstatívumok előbbi szembeállítását, különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy (9)-es mondatunk – eltekintve egy vitathatatlan hangsúlybeli különbségtől – nem mond mást, mint amit *p* önmagában is kifejez. Mindkét megnyilatkozás egyaránt az állítás-aktus végrehajtásának számít, a különbség annyi, hogy egyik esetben explicit, a másik esetben implicit performatív megnyilatkozást teszünk, egyik esetben kitesszük, a másodikban pedig nem az állítás jelét. Következésképpen – az állítás (az állító erő) külön jelzése nélkül is – minden egyes kijelentő mondat kimondása az állítás aktusának számít, vagyis *cselekvésnek*, mely nem értékelhető az igazságérték szempontjából. Úgy tűnik, ezáltal a nyelv egésze kivonja magát minden olyan jelentéselmélet hatálya alól, mely a mondatok jelentését a mondatok igazságfeltételeivel azonosítja. A pragmatikai elméletek néhány híve hajlandó is levonni ezt a következtetést.

Mielőtt megvizsgálnánk, hogy az előbbi következtetés jogos-e vagy kényszerítő erejű-e, rögzítsük, hogy meddig jutottunk: elemzéseink végeredménye szerint a *konstatívumok* is *performatívumok*. A kijelentő mondatok megértéséhez ugyanúgy nem elegendő felismernünk a mondat-jelentést, s ugyanúgy számolnunk kell a beszélő- vagy megnyilatkozás-jelentéssel, mint az ígéretek, figyelmeztetések, utasítások, stb. esetében. Ez szükségessé teszi a mondat-jelentés és a megnyilatkozás-jelentés kapcsolatának szisztematikus tanulmányozását, illetve egy olyan elmélet – a beszédaktus-elmélet – felállítását, mely mindazt számba veszi, amit egy mondat kimondásakor vagy egy mondat *kimondása révén* megteszünk. Már ez a megfogalmazás is érzékelteti, hogy a beszédhangok kiejtése által egyszerre több dolgot cselekszünk, ugyanúgy, mint amikor a vadász meghúzza a ravaszt: a vadász a ravasz meghúzása révén elsüti a puskát, a puska elsütése révén pedig elejti a vadat. Jól figyeljük meg: a vad elejtésének leírásában egymás után következő cselekedetek nem

időben elkülönülő *részei*, hanem csak fogalmilag megkülönböztethető mozzanatai egymásnak, hiszen a vadász nem tesz mást, mint hogy mutatóujjával elmozdít egy fém alkatrészt (illetve szoros értelemben csak mutatóujját mozdítja meg). A beszédaktus-elmélet tipikusan a cselekvések leírásának ezt a módját tartja szem előtt. Hierarchikusan egymásra épülő beszédaktusokról, illetve egy beszédaktus hierarchikusan egymásra épülő szintjeiről beszél, de ezt mindig úgy kell érteni, hogy egy cselekvés fogalmilag egymást feltételező mozzanatairól van szó. Az alapformula a következő:

(10) X *a* végrehajtása révén végrehajtja *b*-t.

A performatív igék tanulmányozásakor elért eredmények általánosításával Austin a következő beszédaktusokat (a beszédaktusok következő szintjeit) különbözteti meg: egy hangsor kiejtése révén végrehajtunk egy *lokúciós* aktust, ennek révén egy *illokúciós* aktust, végül pedig (bár kevésbé egyértelműen) egy *perlokúciós* aktust.

A *lokúciós aktus* a „valami mondásának" a cselekedete, vagyis a nyelv alapegységének, a mondatnak a produkálása. Ezen a szinten helyezkednek el a jelentés és a referencia hagyományos problémái. Ugyanannak a mondatnak a produkálása egyben *illokúciós aktus* is, mely John Searle szavaival „az emberi nyelvi kommunikáció legkisebb teljes egysége."[15] A lokúciós és illokúciós aktus viszonyát úgy is leírhatjuk, hogy egy lokúciónak tőle elválaszthatatlanul *illokúciós ereje* vagy *jelentése* van. A kommunikáció sikeréhez feltétlenül szükség van arra, hogy a hallgató azt is megértse, vajon a beszélő minek *szánta*, milyen *erővel* ruházta fel a kiejtett mondatot. Egy mondat felszólító módja – „írd meg a levelet" – lehet könyörgés, kérés, tanács vagy utasítás. Pontosan a felszólító mód lehetséges értelmezését szeretnénk eldönteni, amikor kétes esetben megkérdezzük:

[15] John R. Searle, *Elme, nyelv és társadalom* (Ford. Kertész Balázs). Vince Kiadó, Bp. 2000. 138.

„vegyem ezt parancsnak?" Az illokúciós aktusok körébe tartoznak mindazok a funkciók, melyeket a föntiekben a performatívumokkal hoztunk összefüggésbe, ezért az illokúciós jelentést valamely performatív formula segítségével tehetjük explicitté. Az előbbi példát folytatva a beszélő az „utasítalak, hogy írd meg a levelet" vagy „vedd ezt utasításnak" formulával tisztázhatja, hogy milyen illokúciós erővel ruházta fel megnyilatkozását. Az explicit alak létezése és tisztázhatósága a fő indoka annak, hogy Austin az illokúciós aktusokat konvencionális aktusokként értelmezi.

A *perlokúciós aktus* fogalma arra vonatkozik, hogy a beszédaktus milyen hatást gyakorol a hallgatóra, pontosabban: a beszédaktust a hallgatóra gyakorolt hatás aktusaként jellemzi. Árulkodó jegyei az ezekhez hasonló formulák: „rávettem, hogy...", „meggyőztem, hogy...", „arra bátorítottam, hogy...", „eltántorítottam attól, hogy...", „megijesztettem azzal, hogy...". A perlokúciós aktusok érdekes módon nem tehetők explicitté egy performatív ige segítségével. Míg az illokúciós erő kifejezésének tipikus és explicit módja a következő:

(11) Önt ezennel utasítom, hogy *p* (tegye meg *a*-t),

addig nincs mód arra, hogy egy perlokúciós aktust a következőképpen tegyünk explicitté:

(12) Önt ezennel megijesztem, hogy *p*.*

Emiatt a perlokúciós aktusok – ellentétben az illokúciós aktusokkal – nem konvencionálisak. Ez a különbség arra bátoríthat minket, hogy az illokúciós erőt vagy jelentést – melyet a mondottak után logikus *beszédaktus-jelentésnek* is nevezni – a nyelvi jelentés mintájára fogjuk fel, illetve a megnyilatkozásnak a mondat-jelentésen túli teljes jelentését a nyelvi jelentéshez soroljuk.

Az I. fejezetben foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen alapon sorolhatunk egyes jelenségeket a *langue* vagy a *parole*

körébe, s megemlítettük, hogy a beszédaktusok sokak szerint a *langue*-hoz tartoznak. Bár *mint aktusokat* hajlamosak lennénk inkább *parole*-jelenségeknek tekinteni őket, az illokúciós jelentések konvencionális jellegére vonatkozó előbbi megjegyzés mégis azzal a nézettel cseng össze, hogy a beszédaktusok a *langue* részeiként tanulmányozandók. Határozottan ezt az értelmezést képviseli John Searle, aki explicite leszögezi: „a beszédaktusokat tanulmányozni annyi mint a *langue*-ot tanulmányozni."[16]

A mondottakkal párhuzamosan az illokúciók és a perlokúciók közé kerül az a határ, melyet más összefüggésben a szemantika és a pragmatika közt vontunk meg. Ezáltal a pragmatikai problémák jelentős része szemantikainak minősül, s pusztán a beszélőre gyakorolt hatás hagyományos retorikai problematikája marad meg továbbra is a jelentés és a megértés kontextuális feltételektől függő aspektusai között.

Mindennek alapján megállapíthatjuk: a beszédaktus-elmélet — itt kifejtett értelmezésében — olyan globális nyelvelmélet, mely — a beszédaktusok középpontba helyezésével — a kommunikáció pragmatikai dimenzióját átfogónak és alapvetőnek tekinti, s így a jelentést is első sorban pragmatikai fogalomként kezeli. Ha emellett emlékeztetünk arra, hogy a fönti elemzések fényében a megnyilatkozások illokúciós erejét a nyelvi jelentés részeként kell felfognunk, a beszédaktus-elmélet keretében el lehet jutni addig az erős következtetésig, hogy a jelentés szempontjából releváns társadalmi konvenciók magában a nyelv formális struktúrájában kódolódnak.

Mindamellett az elmélet nem minden képviselője megy el eddig a pontig. A legtöbben elvetik az illokúciós aktusoktól különböző perlokúciós aktusok fogalmát, s ugyancsak megkér-

[16] John R. Searle, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press. 1969. 17.

dőjelezik, hogy az illokúciós erők teljes köre konvencionális vagy konvencionalizálható.[17]

4. Érvényességi feltételek

A megnyilatkozásokat és beszédaktusokat visszatérően úgy jellemeztük, hogy nem lehetnek igazak vagy hamisak. Ez abból következik, hogy *cselekvések*, márpedig a cselekvések nem ítélhetők meg az igazságérték szempontjából. Azt, hogy „*p*-t állítom", „*p*-t mondom" vagy „*p*-t ígérem", pontosan olyan furcsa lenne igaznak tartani, mint azt, hogy berúgom a gólt, vagy hogy szöget verek a falba (míg persze teljesen természetes, ha az mondom, hogy „*p*-t állítva igazat mondok", vagy hogy „igaz, hogy szöget verek a falba"). Az igaz vagy hamis nem azt illeti meg, hogy állítunk valamit (hogy állítást teszünk), hanem *azt, amit* állítunk.

Nem a beszéd *cselekvés*-jellegének a felismerése volt az első csapás, melyet a deskriptivista hagyománynak el kellett szenvednie. Az üres neveket (leírásokat) tartalmazó, vagyis a referencia nélküli kijelentő mondatok („Franciaország jelenlegi királya bölcs") elemzése azt mutatta, hogy vannak jelentéssel bíró, de igazságérték nélküli megnyilatkozásaink. Pontosabban: az ilyen mondatok egyik elfogadható elemzésének bizonyult az, hogy nem tulajdonítható nekik igazságérték. Ezt néhány filozófus nemcsak a Russell-féle leírás-elmélet bírálatára használta fel, hanem annak a bizonyítására is, hogy a jelentés fogalma általában is elválasztható az igazság fogalmától.

Különbség van azonban aközött, hogy azt mondjuk: egyes kijelentő mondatainknak valamilyen speciális okból (a referencia hiánya miatt) nincs igazságértékük; valamint aközött, hogy azt mondjuk: a beszédaktusok — köztük az állítások mint cselekvé-

[17] P. F. Strawson, „Intenció és konvenció a beszédaktusokban" (Ford. Sebes Gábor). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*, 198–213.

sek – egyáltalán nem értékelhetők az igaz és a hamis dimenziójában. Az előző, speciális esetben azért hiányzik az igazságérték, mert semmilyen aktussal nincs dolgunk: referencia híján nem sikerült az állítás szándékolt aktusát végrehajtani. A második, általánosnak tekintett eset a performatív formulák segítségével explicitté tehető összes illokúciós aktusra vonatkozik: ezek végrehajtásuk sikeres vagy sikertelen voltától függetlenül azért vannak híján az igazságértéknek, mert – mint éppen az imént fogalmaztuk meg – az igazság kérdése nem a cselekvések végrehajtásának a szintjén merül fel. Úgy is kifejezhetjük magunkat, hogy nem érvényesíthetjük velük szemben az igazság érvényességi igényét.

Térjünk vissza az első esethez. Ezt a beszédaktus-elmélet keretében úgy lehet megfogalmazni, hogy Franciaország jelenlegi királyáról nem állíthatunk semmit, vagy hogy a Franciaország jelenlegi királyáról szóló mondatok nem fejeznek ki sikeres állítást. Mint említettük, csak az lehet igaz vagy hamis, *amit* állítunk, ám a nem létezőkről szóló mondatokkal nem állításokat, hanem legföljebb látszat-állításokat teszünk.

Ez az eset azért fontos, mert megmutatja, hogy az állításokat ugyanúgy elvéthetjük, s ugyanúgy *véthetjük el*, mint a többi beszédaktust.

A beszédaktusok végrehajtásakor, így az állítások megtételekor is, bizonyos hibák, „balfogások"[18] veszélyével kell számolnunk, s bizonyos sikerültségi vagy boldogulási feltételekre kell tekintettel lennünk. Ezeket olyan explicit szabályok formájában lehet megadni, melyekre a performatív megnyilatkozásokkal kapcsolatban már hoztunk fel példákat: ilyen szabályként említettük, hogy egy adott megnyilatkozás akkor sikeres, ha a szereplők betartanak bizonyos előírásokat és konvenciókat, vagy ha az aktus végrehajtója a megfelelő személy, s meghatározott érzések, gondolatok, szándékok tulajdoníthatók neki, stb. Ha valaki komolyan hajt végre egy beszédaktust, például komolyan

[18] Austin, *i. m.* 42.

állítja, hogy *p*, akkor a hallgatóság fel van jogosítva annak a következtetésnek a levonására, hogy teljesülnek az illető aktus sikerességi feltételei: ebben az esetben többek közt az, hogy a beszélő *hiszi* és *tudja* is, hogy *p*, s képes és hajlandó lenne igazolni *p*-t. Az állítás és bármely beszédaktus logikailag implikálja (az „implikálás" többféle értelmében) sikerültségi feltételeinek teljesülését, ez által pedig bizonyos mondatoknak az igazságát. „Bizonyos performatív megnyilatkozások sikerültségéhez – szögezi le Austin – bizonyos kijelentéseknek *igaznak kell lenniük.*"[19]

A föntieket a következő terminusok bevezetésével foglalhatjuk össze. A beszédaktusok nem igazak vagy hamisak, hanem – attól függően, hogy teljesültek-e sikerültségi feltételeik – *érvényesek* vagy *érvénytelenek*. Más szóval: a beszédaktusokkal szemben bizonyos érvényességi igényeket támasztunk. Az állításokkal szemben támasztott speciális érvényességi igény az igazságigény, ami abban áll, hogy *amit* az állítás aktusa során állítunk, az megítélhető és felülbírálható igazsága szempontjából. A (9)-ik példamondat ennek megfelelően akkor reprezentál érvényes állítást, ha a benne szereplő *p* igényt tart az igazságra, vagyis ha a francia király varenne-i szökését kommentáló történész például a következő módon helyettesíti be *p*-t:

(13) Állítom, hogy *p* (*p* = Franciaország királya 1791 jún. 20.-án nem volt bölcs).

Ha (9)-ben *p*-t úgy helyettesítjük be, hogy a „Franciaország jelenlegi királyáról" szóljon, akkor – mint láttuk – az itt bemutatott elemzések fényében azt kell mondanunk, hogy Russell híres példamondatával 2001. nov. 23-án *érvénytelen* állítást tettünk.

A beszédaktusok sikerültségi feltételeivel kapcsolatban föntebb megállapítottuk, hogy a beszédaktusok – bár nem

[19] *I. m.* 63.

igazak vagy hamisak – igaz kijelentéseket implikálnak. Fontos eredményről van szó, mely úgy általánosítható, hogy a különféle beszédaktusok és az igazság között szisztematikus kapcsolatok fedezhetők fel. Ezeknek különösen érdekes formáját alkotják azok az összefüggések, melyeket a nyelvészeti és logikai irodalom „előfeltevéseknek" nevez. Az előfeltevések meghatározása a következő:

(14) q akkor előfeltevése (preszuppozíciója) egy beszédaktusnak, ha
q igazsága esetén a beszédaktus érvényes, q hamissága esetén érvénytelen.

Az állításokra, mint speciális esetre ez a következőképpen konkretizálható:

(15) q akkor előfeltevése p-nek, ha
q igazsága esetén p lehet igaz vagy hamis,
q hamissága esetén p se nem igaz, se nem hamis.

Mint tudjuk, az a tény, hogy p se nem igaz, se nem hamis, azzal egyenértékű, hogy p érvénytelen, illetve nem is állítás.[20] Az így értelmezett előfeltevési (preszuppozíciós) reláció sok fajtája[21] közül az a leggyakoribb, melyet a „Franciaország jelenlegi királya kopasz" állítás illusztrált, s „egzisztenciális előfeltevésnek" nevezünk. A szóban forgó esetet a most bevezetett terminusokkal úgy írhatjuk le, hogy q egy egzisztenciális állítás („létezik egy és

---

[20] Úgy is mondhatjuk, hogy q érzéketlen arra, hogy p-t állítjuk vagy tagadjuk. Éppen ezért annak eldöntésére, hogy q előfeltevése-e p-nek, kézenfekvő a tagadási tesztet használni: ha q igazságértéke invariáns marad p tagadására, akkor előfeltevéssel van dolgunk.

[21] Ezek kimerítő osztályozását, valamint nyelvészeti és logikai szempontú elemzését a magyar nyelvű szakirodalomban Kiefer Ferenc könyve nyújtja: Kiefer Ferenc, *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. Az egzisztenciális előfeltevésről lásd 36–39.

csak is egy x, amely Franciaország királya"), s hogy p egy egzisztenciális állítás igazságát preszupponálja. Ezzel ugyanazt mondtuk más szavakkal, mint az előbb, amikor azt mondtuk, hogy p igazságértéke attól függ, van-e referenciája. Egy normális kijelentő mondatnak, mely egy szubjektum-predikátum szerkezetű állítást reprezentál, az általa preszupponált igaz egzisztenciális állítás biztosítja a referenciát.

Ezek után a beszédaktusok sikerültségi feltételeit, végrehajtási szabályait, belső szerkezetét és típusait fogjuk részletesebben megvizsgálni.

5. Az illokúciós aktusok végrehajtási szabályai, szerkezete és típusai

Ama számos beszédaktus közül, melyet egy mondat kimondásakor végrehajtunk, itt a lokúciós és illokúciós aktus és ezek viszonya érdekel minket. Ha az illokúciós aktus a nyelvi *kommunikáció* legkisebb teljes egysége, s a lokúciós aktus egy mondat produkálása, akkor ez utóbbit az illokúciós aktus *tartalmának* foghatjuk fel. A filozófusok és a logikusok ezt a megnyilatkozás *propozicionális tartalmának* nevezik, pontosan azért, mert a komplex beszédaktus részeként produkált mondatról van szó. Ugyanaz a propozicionális tartalom különböző illokúciós aktusokban fordulhat elő. A hagyományos grammatika ezekről az esetekről a *mód* (a „kijelentő mód", „feltételes mód", „felszólító mód", számos nyelvben a „kötőmód") fogalmával ad számot, vagyis a szóban forgó összefüggést úgy írja le, hogy az igemódtól függően ugyanannak a mondatnak lehet kijelentő, felszólító, kérdő alakja: „megírod a levelet", „írd meg a levelet", „megírtad a levelet?", „megírnád a levelet". Az „illokúciós erő" fogalma tehát olyan típusú különbségeket ragad meg, mint amilyeneket a hagyományos grammatika a „mód" fogalmához kapcsol, de természetesen a mondatfajták sokkal finomabb differenciálását teszi lehetővé.

Ha az illokúciós erőt, pontosabban az illokúciós erők típusait F-fel, az illokúció tartalmát pedig a hagyományos *p* betűvel jelöljük, akkor Searle-t követve így ábrázolhatjuk az illokúciós aktus szerkezetét:

(16) *F(p)*

Az illokúciós aktusokat fel lehet úgy fogni, hogy a nyelv egy-egy funkcióját képviselik. Ezzel a felfogással olyan, főleg wittgensteiniánus teoretikusok rokonszenveznek, akik szerint nem lehet a nyelvet egy vagy két alapvetőnek tartott funkcióra visszavezetni. Jól jön nekik az az érv, hogy mivel az illokúciós aktusoknak igen sok különféle típusa van, a nyelvnek számtalan egyenrangú funkciót tulajdoníthatunk. Az illokúciós aktusok osztályozása során azonban juthatunk más következtetésre is.

Az illokúciós aktusok különféle típusainak megnevezésére a performatív igék által jelölt cselekvések nevei kínálkoznak („ígéret", „figyelmeztetés", „fenyegetés", stb.), aminek természetesen az a magyarázata, hogy a megfelelő performatív formula segítségével tesszük őket explicitté. A megfelelés mindazonáltal nem teljes. Ahogyan a perlokúciós aktusok nem tehetők explicitté egy performatív formula segítségével, úgy az illokúciós aktusok egy részének sincs ilyen alakja. Bár sokféleképpen elvégezhetjük a sértés illokúciós aktusát — egy pofon vagy egy odadobott kesztyű éppoly jól megteszi, mint a „Hé, paraszt! melyik út megyen itt Budára?" megszólítás — nem létezik az alábbi explicit formula:

(17) Én ezúton megsértem Önt!*

Az ilyen példák valóban arra utalnak, hogy nem tartható az a meghatározás, hogy minden illokúciós aktus konvencionális. Az explicit performatív formulák és az illokúciós aktusok típusai közötti megfelelés minden esetre még így is elég széleskörű ahhoz, hogy érdekesnek tartsunk egy általános hipotézist: a performatív igék rendszere, melynek segítségével a nyelv

funkciói, megnevezhetők, illetve tipikus használati módjai azonosíthatók, és osztályozhatók, a nyelvi kommunikációnak magában a nyelvben rejlő elméletét képviseli. Röviden:

(18) A nyelv tartalmazza saját kommunikatív használatának elméletét.

Ha ki lehetne mutatni, hogy a performatív igék elegendően széles osztálya univerzális, akkor nagymértékben alátámasztanánk ezt a hipotézist. Ennek eldöntése persze konkrét nyelvészeti kérdés, hiszen a performatív igék az egyes nyelvek grammatikájához tartoznak. Arra vonatkozóan, hogy ezen az úton nyelvi univerzálékhoz jutunk-e, nincsenek végső eredmények. Mindenesetre bizonyos adatok arra engednek következtetni, hogy amennyiben egy ige valamelyik nyelvben performatív, akkor igen nagy valószínűséggel a többi nyelvben is az. A mondottak fényében a (18)-ik tétel tulajdonképpeni értelme az, hogy valamilyen módon minden nyelv tartalmazza az általában vett nyelv (kommunikatív használatának) elméletét.

Ezek az elméleti lehetőségek komoly jelentőséget kölcsönöznek a performatív igék és az illokúciós erők osztályozásának. Meg kell jegyeznünk, hogy a performatív igék és az illokúciós aktusok közti nyilvánvaló kapcsolat ellenére, melyet többször is hangsúlyoztunk, két különböző feladatról van szó, amit már azok a megfigyeléseink is előrevetítettek, hogy nincs teljes fedés a két jelenségcsoport között. Searle ezért elvetette Austinnak azt a próbálkozását, hogy az illokúciók osztályozásához a performatív igék induktíve megállapított listáját vegye alapul. Saját új kiindulópontját azzal indokolta, hogy az illokúciók és a nekik többé-kevésbé megfeleltethető performatív vagy illokúciós igék két különböző szinthez tartoznak: az előbbiek általában a nyelv, az utóbbiak az egyes nyelvek részei.[22] Az illokúciós igékben

---

[22] John R. Searle, „A Taxonomy of Illocutionary Acts". In: John R. Searle, *Expression and Meaning Studies in the Theory of Speech Acts.* Cambridge University Press. 1979. 2.

mutatkozó különbségek jó vezérfonalul kínálkoznak az illokúciók különbségeinek felfedezéséhez, de nem adnak biztos vezérfonalat az illokúciók osztályozásához. Az alábbiakban, céljaink szempontjából leegyszerűsített formában, Searle elméletére támaszkodunk.

Ahhoz, hogy megállapítsuk, melyek az illokúciós erők fő típusai, el kell mélyítenünk az illokúciós aktusok szerkezetének és végrehajtási szabályainak elemzését. A (16)-ik példában szereplő *F*-et az „illokúciós erő indikátoraival" (ígéret: *Pr*, állítás: *Ass*, stb.) helyettesíthetjük be. (Ilyen indikátort először Frege használt, amikor az ítélés vagy állítás jeleként bevezette a „⊢" jelet.)[23] *F*-et a *Pr*-rel behelyettesítve így ábrázolhatjuk az ígéret aktusát:

(19) *Pr(p)*

Ebben a formulában *p* a beszélő valamely jövőbeni *A* aktusát tulajdonítja a beszélőnek, hiszen nem ígérhetünk olyasmit, amit a múltban hajtottunk végre. A hallgató *A* meg nem tételével szemben előnyben részesíti, hogy a beszélő megtegye *A*-t, ami egyenesen következik az „ígéret" jelentéséből: a cselekedet, melynek végrehajtását megígérjük, a hallgató számára (a fenyegetéssel ellenétben) előnyös. *A* sem a beszélő, sem a hallgató számára nem magától értetődő: mindkettőjük számára nyilvánvaló, hogy az ígérettétel nélkül a beszélő nem tenné meg *A*-t. *Pr* kimondása továbbá magában foglalja, hogy a beszélőnek szándékában áll *A*-t megtenni, végül pedig hogy kötelezettséget vállal *A* megtételére. Ezeknek az intuitív belátásoknak az alapján *Pr* csak akkor ejthető ki, ha betartjuk a következő szabályokat (melyeknek finomabb részletezésétől itt eltekintünk):

(20) *Pr* használati szabályai.

[23] Gottlob Frege, „Fogalomírás. Előszó". In: Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok* (Ford. Máté András, Bimbó Katalin). Osiris, Bp. 2000. 21.

Propozicionális tartalmi szabály:

(20.1) *Pr* csak akkor ejthető ki, ha *p* *S* beszélő jövőbeni *A* aktusát állítja.

Előkészítő szabályok:

(20.2) *Pr* csak akkor ejthető ki, ha *H* hallgató előnyben részesíti *A*-t;

(20.3) *Pr* csak akkor ejthető ki, ha *S* különben nem tenné meg *A*-t.

Őszinteségi szabály:

(20.4) *Pr* csak akkor ejthető ki, ha *S* szándékozza *A*-t.

Lényegi szabály:

(20.5) *Pr* kimondásával *S* kötelezettséget vállal *A*-ra.

Az előbbi elemzés kiterjeszthető általában a beszédaktusokra, vagyis a többi „illokúciós-erő-indikátorra" is hasonló használati szabályok vonatkoznak. Vegyük röviden az állítást (*Ass*). A propozicionális tartalmi szabály úgy hangzik, hogy *S*-nek bizonyítékokkal kell rendelkeznie *p* igazságára nézve. Az előkészületi szabály abban áll, hogy nem lehet *S* és *H* számára egyszerre nyilvánvaló, hogy *H* tudja, hogy *p*. Az őszinteségi szabály azt fejezi ki, hogy *S*-nek hinnie kell (meg kell győződve lennie arról), hogy *p*; a lényegi szabály pedig azt mondja ki, hogy *p* kimondásával *S* elkötelezi magát *p* igazsága mellett (amellett, hogy *p* a dolgok valóságos állásának felel meg).

Az őszinteségi szabályról már volt szó: (8)-ik példánkkal illusztráltuk, hogy a szabály nem a tényleges őszinteséget követeli meg, hanem azt mondja meg, hogy egy adott beszédaktus azzal egyenértékű, hogy *kifejez* egy pszichológiai állapotot, attól függetlenül, hogy az fennáll-e vagy sem. Az előkészületi szabály arra utal, hogy a beszélő az adott aktus végrehajtásával mit *implikál* (a köszönet kimondásával a beszélő azt implikálja, hogy a hallgató cselekedete kedvező volt a számára). A lényegi szabály fejezi ki, hogy a beszédaktus *minek számít*.

Az *x y-nak számít* alakú szabályok a sakkjáték szabályaihoz hasonlóak: nem egy hozzájuk képest előzetesen létező viselkedéstípust szabályoznak (mint az udvariassági előírások), hanem

létrehoznak (definiálnak) egy viselkedéstípust, ahogyan a sakkjáték is csak az őt *definiáló* szabályok által létezik. Az ilyen szabályokat nevezi Searle konstitutív szabályoknak. Egy beszédaktus lényegi szabálya ezek szerint a beszédaktus konstitutív, meghatározó szabálya.

A beszédaktus lényegi, konstitutív szabálya számos beszédaktusban közös. Ennek alapján bevezethetjük az „illokúciós lényeg" fogalmát, amelyen a beszédaktus „poénja", értelme vagy célja értendő. Ha például kérünk, könyörgünk, parancsolunk, utasítunk, stb., akkor különböző nyomatékú (s persze különböző „illokúciós erővel" vagy „jelentéssel" bíró) beszédaktusokat hajtunk végre, de mindegyik esetben arra teszünk kísérletet, hogy rávegyük a hallgatót, hogy a beszédaktus propozicionális tartalmának megfelelően cselekedjen.

Ez a megfontolás világos és egyértelmű felosztási alapot kínál, s lehetővé teszi, hogy jelentős mértékben csökkentsük az illokúciós erők típusainak számát. Korábban már megjegyeztük, hogy az illokúciók a nyelvhez tartoznak, s nem az egyes nyelvekhez. Erre való tekintettel olyan taxonómiában reménykedhetünk, mely — kikapcsolva az egyes nyelvek véletlenszerű vonásait — az illokúciós erők egyáltalán lehetséges osztályait tartalmazza. Öt ilyen osztályhoz jutunk, s úgy tűnik, több nem is lehetséges: „Öt és csak öt különböző típusú illokúciós lényeg van" — mondja Searle.[24]

Teljes egészében vagy majdnem kizárólag a beszédaktus illokúciós lényege dönti el, hogy az adott beszédaktusnak melyek az érvényességi feltételei, s hogy ebből kifolyólag végrehajtási szabályai milyen követelményeket állítanak elénk. Így az állítás illokúciós lényegéből, mely a beszédaktus propozicionális tartalmának igazsága mellett kötelezi el a beszélőt, az következik, hogy itt az őszinteségi feltétel mindig valamilyen hit. Még valamit eldönt az illokúciós lényeg: azt, hogy a beszédaktusban milyen irányú megfeleltetés jön létre a világ és a szavak között.

---

[24] John R. Searle, *Elme, nyelv és társadalom*, 149.

Ezen a ponton be kell tehát vezetnünk a „megfeleltetési irány" fogalmát. Megnyilatkozásainkkal vagy azt kívánjuk elérni, hogy szavaink igazodjanak a világhoz (ez a „szó a világhoz" megfeleltetési irány, melynek evidens esete az állítás), vagy pedig azt, hogy valamiképpen a világ igazodjon szavainkhoz (ez a „világ a szóhoz" megfeleltetési irány, melynek evidens esete az, hogy a hallgatót kívánjuk rábírni valaminek a megtételére).

Az illokúciós lényeg, a megfeleltetési irány és az őszinteségi feltétel megadásával egyértelműen megadhatók az illokúciós aktusok típusai. Ezek — továbbra is Searle-t követve — a következők:

(21) Az illokúciók típusai:

(21.1.) *Asszertív illokúciós lényeg* („⊢" az állítás jele, „↓" a „szavak a világhoz" megfeleltetési irány, „B" a hit mint őszinteségi feltétel jele):
⊢↓ B (p).

(21.2) *Direktívumok* („!" a felszólítás jele, „↑" a „világ a szóhoz" megfeleltetési irány jele, „W" az akarat mint őszinteségi feltétel jele, „S" a beszélő jele, „H" a hallgató jele):
!↑W (H megteszi A-t).

(21.3) *Komisszívumok* („C" az elkötelező illokúciós lényeg jele, „I" az Intenció mint őszinteségi feltétel jele):
C↑I (S megteszi A-t).

(21.4) *Expresszívumok* („E" a kifejező illokúciós lényeg jele, „⊖" a megfeleltetési irány hiányának jele, „P" az őszinteségi feltétele jele, mely ebben az esetben a propozicionális tartalomban specifikált tényállásra vonatkozó pszichológiai állapot):
E Ø P (S/H + tulajdonság).

(21.5) *Deklarációk* („D" a deklaratív illokúciós lényeg jele, „↕" a kétirányú megfeleltetési irány jele):
D ↕ Ø (p).

Az *állítás* fönti formulája könnyen kiolvasható: a szavak a világhoz igazodnak, a beszélő pedig elkötelezi magát amellett, hogy hiszi, hogy *p*. Ezt természetesen az „állítani" igén kívül számtalan más eszközzel el lehet érni: a tanúvallomás esetében az „esküszöm, hogy ..." éppúgy az asszertív erőt képviseli, mint az „arra következtetek, hogy...", „amellett érvelek, hogy ...", „azzal dicsekszem, hogy ...", „amiatt panaszkodom, hogy...", stb. formulák.

A *direktívumok* közé tartozik a korábban felhozott példák mellett a „követelem, hogy...", „felhívom arra, hogy ...", „megengedem, hogy ...", „azt tanácsolom, hogy ...". A formula ebben az esetben is érthető: azzal, hogy a hallgatót rá kívánjuk venni *A* megtételére, a világot akarjuk szavainknak megfelelően megváltoztatni, miközben megnyilatkozásunk őszinteségi feltétele az, hogy kifejezzük akaratunkat.

A *komisszívumok*ról az ígéret elemzése révén már eddig is sok szó esett: *A* megtételére kötelezve magunkat a világot feleltetjük meg szavainknak, s megnyilatkozásunk őszinteségi feltételeként *A*-ra vonatkozó szándékunkat fejezzük ki. További példák: „kötelezem magam", „szándékozom" stb. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy az „esküszöm"-nek is van elkötelező használata: „Esküszünk,/ Esküszünk, hogy rabok tovább/ Nem leszünk!" (Felmerül a kérdés, vajon ez azt jelenti-e, hogy az „esküszöm" kétértelmű? Valószínűleg nem: inkább arról van szó, hogy ellentétes megfeleltetési iránnyal az állítás is elkötelezés: a *komisszívumokkal* arra kötelezzük magunkat, hogy a világot megfeleltetjük szavainknak, az *asszertívumok* esetében pedig arra, hogy szavainkat megfeleltetjük a világnak. Az „esküszöm" mindkét esetben az elkötelezés erejének vagy mértékének kifejezésére szolgáló konvencionális eszköz).

Az *expresszívumok* szerkezetét kifejező formula azt mutatja meg, hogy ebben az esetben a beszélő pszichológiai állapotának a kifejezése a legfontosabb mozzanat (vagyis az őszinteségi feltétel dominál), s nem merül fel a szavak és a világ közötti megfelelés kérdése. A kifejezett pszichológiai állapot mindenképpen a hallgató vagy a beszélő valamely tettére vagy tulaj-

donságára vonatkozik, melyet a beszédaktus propozicionális tartalma (S/H + tulajdonság) tulajdonít nekik. Példák: „gratulálok azért, hogy...", „köszönöm, hogy...", „bocsánatot kérek azért, hogy...". S persze idetartoznak a köszönet- és részvétnyilvánítások, stb.

A *deklarációk* talán a legnyilvánvalóbb esetei annak, hogy valaminek a mondása révén csinálunk valamit: megváltoztatjuk a tényeket, illetve új tényeket hozunk létre („tényeken" ilyenkor mindig nyelven kívüli tényeket értve). Pusztán a beszédaktus sikeres végrehajtása által előidézzük, hogy a propozicionális tartalom megfeleljen a világnak. Más szóval: a tény leírása egyúttal a tény létrehozása. Ez magyarázza a kettős megfelelési irányt: a világ megváltoztatásával a világot feleltetjük meg a szavaknak, miközben a szavak leírják a világ megváltozását, s ezáltal megfelelnek a világnak. A kinevezések, elnevezések stb. sokat idézett példái mellett ide taroznak, többek között, a trónfosztások és hadüzenetek súlyos történeti aktusai. Deklarációként elemezhetők a következő esetek: „lemondok", „X-et bűnösnek nyilvánítom" (= „X bűnös"), „olybá veszem", stb.

Az illokúciós aktusoknak ez az osztályozása a nyelvről alkotott általános képünk szempontjából érdekes következménnyel jár. Egyrészt megőrzi azt a Wittgenstein és Austin nevével fémjelzett felfogást, amely szerint a nyelvet elsősorban tevékenységként, a különféle társadalmi gyakorlatok és életformák részeként kell értelmeznünk, másrészt szakítást jelent azzal a jelszóval, hogy a nyelvnek végtelen sok funkciója és használati módja van, mely nem is írható le egy formális elmélet keretében. Searle ezt a tanulságot így fogalmazza meg: „Nincs, mint Wittgenstein és sokan mások állították, végtelen vagy meg nem határozott számú nyelvjáték vagy nyelvhasználat. [...] Ha a nyelv használati módjainak osztályozására szolgáló alapfogalomként az illokúciós célt fogadjuk el, akkor meglehetősen korlátozott számú dolog van, amit a nyelvvel csinálni lehet."[25]

---

[25] John R. Searle, „A Taxonomy of Illocutionary Acts", 29.

6. A referálás és predikálás mint beszédaktusok

Előző fejtegetéseink értelmében nem lehet a lokúciós aktusokat úgy végrehajtani (vagyis nem ejthetünk ki komolyan úgy egy mondatot), hogy egyúttal ne hajtanánk végre valamilyen illokúciós aktust is, mindazonáltal elvonatkoztathatunk illokúciós erejüktől, s önmagukban is vizsgálat tárgyává tehetjük őket.

Mint korábban jeleztük, a lokúció szintjén helyezkednek el a jelentés és referencia hagyományos problémái. Ez nem jelenti azt, hogy az illokúciós jelentésétől megfosztott lokúciót azonosíthatjuk az illokúciós aktus propozicionális tartalmával. Könnyű belátni, hogy ha egyszer a lokúciós aktust is beszédaktusként elemezzük, akkor azt nem az illokúció tartalmaként, hanem eszközeként, illetve a komplett beszédaktus részeként kell azonosítanunk.

Hasonló gondolatmenetet kell követnünk a további elemzési szinteken. A referáló kifejezések, melyekről az előző fejezetben szó volt (a tulajdonnevek, leírások, stb.) *a mondat és nem a lokúciós aktus részei*: ez utóbbit ugyanis a referencia és a predikáció *aktusai* alkotják. A beszédaktus-elmélet elemzési keretében *a referencia és a predikáció is beszédaktus.*

Az a lehetőség, hogy a referenciát beszédaktusként elemezzük, az analitikus filozófián belül annak az áramlatnak köszönhető, mely a kifejezések *használatát* állította a figyelem középpontjába. Ebben a megközelítésben nem azt mondjuk, hogy kifejezéseink „referálnak" valamire, hanem – Strawson útmutatása szerint – azt, hogy kifejezéseinket referenciális funkciójukban *használjuk*: „a kifejezést arra *használjuk*, hogy egy bizonyos személyről *említést tegyünk*, vagy *referáljunk* annak a mondatnak a használata során, amelyben róla beszélünk". Más szóval, „az "említést" vagy "referálást" nem egy kifejezés teszi, hanem egy kifejezést

használhatunk a megtételére."[26] A lehetséges félreértések elkerülése érdekében azonnal közbe kell vetnünk: a „használat" szempontjának ez az erőteljes érvényesítése nem függ össze azzal a jelszóval, amely szerint „a jelentés a használat": a beszédaktus-elmélet keretében folytatott elemzések egyáltalán nem feltételezik a jelentés „használatelméletének" elfogadását.

Ha a referencia beszédaktus, akkor az a kérdés merül fel, hogy mit *csinálunk* akkor, amikor ezt az aktust végrehajtjuk, a kérdésre pedig az a válasz, hogy kiemeljük, azonosítjuk azt a dolgot, amelyről mondani vagy állítani akarunk valamit. A referencia aktusa ugyanúgy lehet sikeres vagy sikertelen, mint a többi beszédaktus. Erre már láttunk példát, amikor „az üres neveket tartalmazó, vagyis a referencia nélküli" mondatokról beszéltünk, mint amilyen a „Franciaország jelenlegi királya bölcs". Most úgy fejezhetjük ki magunkat, hogy a „Franciaország jelenlegi királya" kifejezés használatakor elvétjük a referencia aktusát, illetve sikertelen referenciális aktust hajtunk végre. Általában (de mint látni fogjuk, nem mindig!) ez a balszerencse sújtja az üres nevek (leírások) referenciális használatát. A sikertelenség abban áll, hogy a világ egyetlen dolgát sem tudjuk kiemelni vagy azonosítani, vagyis nem tudunk tárgyat szolgáltatni állításunk számára, ami által az állítás is meghiúsul. (A „Franciaország jelenlegi királya" – mint leírás – állhat predikatív helyzetben is. Ilyenkor nem okoz bajt, hogy nincs olyan tárgy a világban, mely kielégítené. Míg 1960-ban a „Franciaország királya bölcs" mondattal nem tettünk volna sem igaz, sem hamis állítást, addig a „De Gaulle Franciaország királya" mondattal egyszerűen hamis állítást tettünk volna.)

Nem szükséges külön érvelnünk amellett, hogy belássuk: egy kifejezés segítségével akkor hajtunk végre sikeres referenciális aktust, ha egy létező, valamint a beszélő és a hallgató által egyaránt azonosítható tárgyra utalunk vele. Ennek alapján

[26] P. F. Strawson, „A referálásról". In: Irving M. Copi – James A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (Ford. Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. 177.

megfogalmazhatjuk a referencia alapelveit, illetve — ahogyan Searle nevezi őket — „a referencia axiómáit":[27]

(22) A referencia axiómái

(22.1) „Létezési axióma":
Amire referálunk, annak léteznie kell.

(22.2) „Azonossági axióma":
Ha egy predikátum igaz valamely tárgyról, akkor igaz bármely vele azonos tárgyról, függetlenül attól, hogy milyen kifejezéssel referálunk arra a tárgyra.

(22.3) „Azonosítási axióma":
Ha *S* egy tárgyra referál, akkor azonosítja, vagy szükség esetén képes azonosítani *H* számára a tárgyat.

A referencia aktusának a szabályait az illokúciós aktusok elemzésével párhuzamosan adhatjuk meg. Ezek, meglehetősen leegyszerűsítve, a következők.

(23) A referencia szabályai (a referenciális aktus sikeres, ha fennállnak a következő feltételek):

(23.1) *R* referenciális kifejezés valamely *T* mondat kimondásának részeként fordul elő.

(23.2) Létezik egy olyan *X* tárgy, hogy vagy *R* tartalmazza *X* azonosító leírását, vagy *S* képes *R*-t *X*-nek egy azonosító leírásával kiegészíteni.

(23.3) *S*-nek az a szándéka, hogy *R* kimondása kiemeli vagy azonosítja *X*-et *H* számára.

(23.4) *S*-nek az a szándéka, hogy *R* kimondása az által emelje ki vagy azonosítsa *X*-et *H* számára, hogy *H* felismeri *S* szándékát *X* azonosítására, és *S*-nek az a szándéka, hogy *H* ezt a szándékot

[27] John R. Searle, *Speech Acts*,77.

annak köszönhetően ismerje fel, hogy ismeri *R* szabályait és tudatában van *C* kontextusnak.

A kissé bonyolultnak tetsző (23.4) szabály a jelentés és az intenció viszonyának Grice-féle elemzését követi, azt is illusztrálva egyben, hogy a Grice-féle elmélet hogyan épült be a beszédaktus-elméletbe. A (23.2) szabályt illetően egyrészt azt jegyezzük meg, hogy magába foglalja mind a létezési, mind az azonosíthatósági axiómát, másrészt azt, hogy az *X* tárgyra történő referálás sikerességét függővé teszi attól, hogy rendelkezésünkre áll-e *X*-nek egy megfelelő leírása. Kétségtelen, hogy ezen a ponton a beszédaktus-elmélet másként kezeli a referencia problémáját, mint például az előző fejezetben tárgyalt kauzális elméletek. Pedig aki a referálást egy jól vagy rosszul elvégezhető munkának, sikeres vagy sikertelen cselekedetnek tekinti, az nem mond önmagának ellent, ha a referálás sikerességének kérdését elválasztja attól, hogy rendelkezésünkre áll-e egy igaz leírás az adott tárgyról. Könnyű olyan eseteket találnunk, amikor ez nincs így. Maradjunk a köztársasági Franciaországban. Tegyük fel, hogy *S* — teljesen tájékozatlan lévén Franciaország politikai viszonyaról — 1968 májusában igaznak hitte azt a mondatot, hogy „De Gaulle Franciaország királya", s teljesen komolyan és az irónia legcsekélyebb árnyéka nélkül így adta tovább De Gaulle lemondásának hírét:

(24) Franciaország királya lemondott.

Annak ellenére, hogy a referálás céljára használt leírás hamis arról a személyről, aki 1968-ban Franciaország köztársasági elnöke volt, bizonyosnak vehetjük, hogy a fönti mondatot *H* az esetek túlnyomó többségében nemcsak értelmesnek találta volna, hanem informatívnak is: a De Gaulle-ról szóló sikeres, ráadásul igaz állítás kifejezésének. Ez egész egyszerűen azért van így, mert joggal feltehetjük, *H* megértette *S* szándékát. *S* a referálás *szándékával* használta a „Franciaország királya" kifejezést, s — mint a meghatározott leírások különféle használatairól szóló

egyik híres cikk szerzője, Keith Donnellan mondja – „a meghatározott leírások referenciális használatukban egy bizonyos fajta munka elvégzésének puszta eszközei – felhívják a figyelmet egy személyre vagy dologra – és általában bármely más eszköz, egy másik leírás vagy egy név, ugyanúgy megtenné, hogy elvégezzük vele ugyanezt a munkát".[28] Az előbbi példát természetesen nem úgy kell érteni, hogy *S* megsértette (22.1)-et, vagyis a létezési axiómát. Nem egy nemlétező tárgyra utalt (hiszen a „Franciaország királya" kifejezés a konkrét referenciális aktus során nem volt „üres"), hanem egy létező tárgyra utalt egy hamis (szigorúan véve nem adekvát) leírás segítségével. *S* ugyanakkor (22.2)-t és (22.3)-at sem sértette meg, hiszen példamondatunk nem vonja ki magát az azonossági és az azonosíthatósági axióma hatálya alól. (A „lemondott" predikátum igaz bármely tárgyról, amely azonos a referált *X* tárggyal, és félreértés esetén *S*-nek kétségtelenül több eszköz is rendelkezésre állt, hogy *H* számára azonosítsa *X*-et. Például rámutathatott De Gaulle fényképére az újság címoldalán, vagy használhatta volna azt a leírást, hogy „az a hosszú orrú arrogáns férfi, aki a televízióban szózatot intézett a francia nemzethez"). Mindezek ellenére lehet az az érzésünk, hogy a példamondatunk által képviselt eseteket a (21.2) szabály nem fedi le. A szabály azonban nem azt kívánja meg, hogy *S*-nek *aktuálisan* rendelkezésére álljon egy leírás, vagy hogy az általa aktuálisan használt leírás *igaz* legyen, hanem csak azt, hogy a referencia céljából használt *R* kifejezést – „Franciaország királya" – képes legyen valamilyen más, használhatóbb leírással – „az a hosszú orrú arrogáns férfi, aki a televízióban szózatot intézett a francia nemzethez" – kiegészíteni. És mint láttuk, *S* képes erre.

A referencia mellett a predikálást is a lokúciós aktus részeként említettük, ami azt jelenti, hogy bizonyos értelemben az is

---

[28] Keith Donnellan, „Reference and Definite Descriptions". In: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (Szerk.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology.* Cambridge University Press 1971. 102.

szándékot és cselekvést feltételez, hogy valamit valamilyen általános fogalom alá rendelünk, valamilyen fajtájúnak nyilvánítunk, egy tulajdonsággal jellemzünk, stb. A predikálást mégsem tekinthetjük pontosan abban az értelemben beszédaktusnak, mint amilyen értelemben a referálást annak tekintjük. Az utóbbit a komplett beszédaktustól elkülönítve tanulmányozhattuk, mivel semleges ahhoz az illokúciós aktushoz (állításhoz, tagadáshoz, kérdéshez) képest, melynek részeként a beszélő végrehajtja. Vagyis függetlenül attól, hogy állítunk-e vagy kérdezünk-e valamit Franciaország királyáról, esetleg felszólítjuk-e őt valamire, stb., az illokúciós aktus sikerességének egyik feltételeként ugyanazt a referenciális aktust kell végrehajtanunk.

A predikálás aktusa ezzel szemben mindig ebben vagy abban az illokúciós módban fordulhat csak elő, és sohasem semleges. Nem két külön aktus, hogy predikálom a bölcsességet Franciaország királyáról, és hogy azt állítom, hogy „Franciaország királya bölcs"; ahogyan nem két külön aktus, hogy megkérdezem, megilleti-e Franciaország királyát a bölcsesség predikátuma, és hogy azt kérdezem, hogy Franciaország királya bölcs-e. Más szóval, egy *P* predikátum egyszerre fordul elő a mondat illokúciós erejének indikátorával: „...bölcs", „...bölcs?", „...bölcs!", stb. A referálás és a predikálás beszédaktusai közti különbséget Searle így foglalja össze: „A referencia különálló beszédaktus, még akkor is, ha absztrakció a teljes illokúciós aktustól. [...] A predikálás szintén absztrakció, de nem egy különálló beszédaktus".[29]

A predikálásra, illetve egy *P* predikatív kifejezés használatára vonatkozó szabályok a következők:

(25) A predikálás szabályai.[30]

(25.1) *P* csak egy *T* mondat részeként mondható ki, melynek kimondása egyben egy illokúciós aktus végrehajtása.

---

[29] John R. Searle, *Speech Acts*, 123.
[30] Lásd *i. m.* 127.

(25.2) *P* csak akkor mondható ki *T*-ben, ha *T* kimondása magában foglalja az *X*-re való sikeres referenciát.

(25.3) *P* csak akkor mondható ki, ha *X* olyan típusú vagy kategóriájú, hogy logikailag lehetséges, hogy *P* igaz vagy hamis legyen *X*-ről.

(25.4) *P* kimondása annak számít, hogy egy bizonyos illokúciós módban felvetődik a kérdés, hogy *P* igaz-e vagy hamis *X*-ről.

Az elmondottak fényében az első két szabály nem igényel további magyarázatot, a másodikról is csak annyit kell megjegyezni, hogy a predikálás aktusa szempontjából rögzíti a jól ismert összefüggést: egy sikeres beszédaktus előfeltételezi – az „előfeltevési" relációnak abban az értelmében, melyet a 4. pontban részleteztünk – a referencia meglétét. (25.3) szabály *P* alkalmazásának egyik további előfeltevését mondja ki: a predikátum fogalmával együtt jár ugyanis, hogy egy *P* predikátum akkor lehet igaz vagy hamis egy *X* tárgyról, ha *X* egy meghatározott kategóriába tartozik. Bizonyos predikátumok például nem lehetnek igazak vagy hamisak szellemi természetű tárgyakról, vagyis előfeltételezik, hogy a tárgyak, amelyekre alkalmazzuk őket, a „fizikai dolgok" kategóriájába tartoznak. Jól illusztrálja ezt Chomsky híres, bár más célból kreált példája:

(26) „Színtelen zöld eszmék alszanak dühösen".[31]

A mondat a benne szereplő predikátum több használati szabályát is sérti: *X*-re például akkor alkalmazható igaz vagy hamis módon a „zöld" predikátum, ha *X* a színes dolgok kategóriájába sorolható, ám csak fizikai dolgokról, s nem a szellemi dolgok kategóriájába tartozó ideákról lehet igaz, hogy színesek vagy színtelenek, stb. Az ilyenfajta szabálysértést

[31] Noam Chomsky, *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme* (Ford. Zólyomi Gábor). Osiris, Bp. 1995. 17.

nevezik egyébként a filozófiában „kategóriahibának". A filozófusok gyakran úgy fejezik ki magukat, amikor egy kategóriahibára utalnak, hogy „a kérdés fel sem merül". Ezzel valójában a predikálás aktusának lényegére emlékeztetnek: arra, hogy *P* predikátumot bármilyen illokúciós erővel (állítás, tagadás, kérdés stb. keretében) *X* tárgyra alkalmazni annyit tesz, hogy felvetjük a kérdést, vajon *P* lehet-e igaz *X*-ről. P pontosan ezt mondja ki a (25.4).

7. Tükröződik-e a mondatok grammatikai szerkezetében a megnyilatkozások cselekvés-jellege?

A 2. pontban felvetődött az a kérdés, hogy milyen viszonyban van a beszédaktus-elmélet a nyelvészeti szemantikával, illetve a nyelvészek által is széleskörűen használt formális szemantikával. A kérdésre két ellentétes választ idéztünk (Lyonsét és Kieferét). Befejezésül érdemes erre kissé általánosabb formában visszatérnünk. Nem az a fontos, hogy eldöntsük: melyik válasz a helyes, hanem az, hogy bemutassunk néhány szempontot, melyet az ilyen típusú kérdések esetében tekintetbe kell venni.

Annak egyik kritériumát, hogy egy filozófiai elméletnek van egyáltalán nyelvészeti relevanciája, abban jelölhetjük meg, hogy az elméletnek vannak-e következményei a nyelv különböző aspektusainak, így a mondatok szintaktikai szerkezetének formális leírásában. Adott esetben azt kell vizsgálni, hogy tükröződnek-e a beszédaktusok tulajdonságai magában a grammatikában. Számos nyelvész és filozófus vélte úgy, hogy igen. Maga Searle lehetségesnek tartotta, hogy az illokúciós típusok reprezentációja megtalálható azokban a mondatok jelentését meghatározó elvont szintaktikai szerkezetekben, melyeket Chomsky egy időben „mély struktúrának" nevezett. Néhányan igyekeztek ezt nyelvészeti eszközökkel a generatív grammatika (illetve az ún. „generatív szemantika") oldaláról is

alátámasztani. A bizonyítékok egyik fajtáját, melyeket fel szoktak hozni, az alábbi példa illusztrálja:

(27) Miközben összetörte a hajó oldalán a pezsgősüveget, Péter elkeresztelte azt Szent Istvánnak, bár nem volt felhatalmazva arra, hogy hajókat nevezzen el.

A főmondatban egy potenciálisan performatív ige nem-performatív használatát figyelhetjük meg, miközben az egyik alárendelt mondat ugyanezen ige performatív használatának, a keresztelési aktus végrehajtásának egyik sikerességi feltételét tematizálja. A főmondat és az alárendelt mondat között ellentmondás van, hiszen az az állítás, hogy Péternek nem volt felhatalmazása hajók elnevezésére, ellentmond annak, amit az „elkeresztelni" ige használatával eleve előfeltételeztünk, nevezetesen annak, hogy Péternek igenis volt felhatalmazása a szóban forgó hajó elnevezésére. Az érv mármost úgy hangzik, hogy az ellentmondást az „elkeresztelni" ige jelentésének ismerete alapján érzékeljük, nem pedig annak alapján, hogy milyen információink vannak a világról. Ebből következően, mint George Lakoff leszögezi, egy mondat szemantikai reprezentációjának csak azok a magyarázatai adekvátak, melyek meg tudják mutatni ezt az ellentmondást. (27)-es példánk mindezek alapján azt illusztrálja, hogy egy beszélőnek az illokúciós aktusok sikerességi feltételeire vonatkozó tudása része az illető nyelvi kompetenciájának, vagyis a nyelvről alkotott tudásának.[32] Mások feltételezik, hogy létezik egy szemantikai kompetencia, mely egyrészt megtestesíti az ideális beszélő tudását a nyelv mondattípusainak a jelentéséről, másrészt magában foglalja a beszélő arra vonatkozó tudását is, hogy hogyan használja a mondatokat beszédaktusok végrehajtására. Jerrold Katz e feltevésre

---

[32] George Lakoff, „Presupposition and relative well-formedness". In: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (Szerk.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*, 335.

támaszkodva jelenti ki, hogy „a szemantikai elmélet ugyanazon az alapon magyarázza a mondatok illokúciós potenciálját, mint amilyen alapon a mondatok grammatikai jelentésének más aspektusait magyarázza."[33]

A megfontolásoknak egy másik csoportja, melyek alapján feltehető, hogy a beszédaktusok tulajdonságai a mondatok formális grammatikai szerkezetével is kölcsönhatásban vannak, azon a korábban többször említett tényen alapszik, hogy az illokúciós aktusok explicitté tehetők a performatív igék segítségével. Ilyenkor az explicit igével *ugyanazt* az aktust hajtjuk végre, mint nélküle, ami alapot ad arra, hogy kimondjuk: a performatív ige implicit módon akkor is hat, amikor nem jelenik meg a kimondott mondatban, jelen van ugyanis a mondat mélyszerkezetében. Mindezt általánosítva úgy halad tovább az érv, hogy *minden* mondat tartalmaz egy implicit performatív igét, még akkor is, ha ez a felszínén jelenik meg. Mivel a javaslat szerint a mondatok utóbbi típusát a mélyszerkezetükben szereplő performatív ige törlésével kapjuk meg, ezt az elemzést a performatívumok törlési elemzésének nevezik.[34]

A performatívumok törlési analízise nyelvészeti és filozófiai okokból egyaránt tarthatatlan (implicit entitások feltételezésével sérti többek közt a magyarázat gazdaságosságának elvét). A (27)-hez hasonló példával illusztrált érv-típus valóságos nyelvi jelenségre világít rá, de nem mond újat ahhoz képest, amit más elemzések alapján már tudunk, s nincs kimutatható szintaktikai következménye. A felhozott bizonyítékok ellenére is úgy látszik tehát, hogy a beszédaktusok szempontjából a szintaktikai

---

[33] Jerrold J. Katz, *Propositional Structure and Illocutionary Force: A Study of the Contribution of Sentence Meaning to Speech Acts.* Thomas Y Crowell, New York 1977.

[34] Ennek kezdeményezője J. R. Ross. Lásd J. R. Ross, „On declarative sentences". In: R. A. Jacobs – P. S. Rosenbaum (Szerk.), *Readings in English Transformational Grammar.* Ginn and Co. 1970. 222.

szerkezet legtöbb aspektusa közömbös.[35] Ez azonban – mint előrebocsátottuk – csak az egyik kritériuma annak, hogy a beszédaktus-elméletnek van-e nyelvészetileg releváns következménye. Továbbra is tartható tehát az a felfogás, amely szerint a beszédaktus-elmélet – legalábbis a jelentés kutatásában – kiegészíti a nyelvészetet.

8. Társadalomelméleti és általános filozófiai vonatkozások

A beszédaktus-elmélet relevanciájával kapcsolatos kérdés természetesen nem egyedül a nyelvészet oldaláról merül fel. Mint *filozófiai* elmélet más filozófiai diszciplínák és tudományágak területén is figyelembe vehető hatást gyakorolt.

Az egyik terület, melyen a beszédaktus-elméletet sokan gyümölcsözőnek találták, a széles értelemben vett társadalomelmélet. Ez annak köszönhető, hogy – mint láttuk – a beszédaktus-elmélet által használt alapvető fogalmak a nyelv társadalmi beágyazottságát fejezik ki. Nem véletlen, hogy maga Searle is kiterjesztette vizsgálódásait a társadalomfilozófia területére.[36] A társadalomelmélet nagyhatású elméletei közül a kommunikatív cselekvés Habermas-féle elmélete számos ponton használja azokat a fogalmakat, melyekkel Austin, Searle és mások írták le a beszédaktusok szerkezetét, érvényességi igényeit és különböző típusait.[37]

---

[35] Kiefer Ferenc így fogalmaz: „A beszédaktus-elmélet számára a szintaktikai szerkezet is közömbös." Kiefer Ferenc, *i. m.* 50.
[36] John R. Searle, *The Construction of Social Reality*. Free Press, New York 1995.
[37] Jürgen Habermas, *A kommunikatív cselekvés elmélete (I-II)*. (Ford. Felkai Gábor, Király Edit). A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE, é. n. Lásd a III. fejezetet („Első közbevetés"), 82–128.

Egy másik fontos terület a morál- és a jogfilozófia. Az analitikus morálfilozófiának főleg a metaetikával foglalkozó képviselői elemzik az etikai fogalmakat a különböző illokúciós aktusok terminusaiban. A beszédaktus-elmélet (az analitikus filozófia hagyományainak megfelelően) nem kapcsolódik össze valamelyik tartalmi vagy szubsztantív természetű etikai állásponttal, hanem sokkal inkább az álláspontok közötti viták fogalmi keretéül szolgál. Így lehetséges például, hogy Hare, az egyik legjelentősebb etikai gondolkodó a „jó"-t mint az etika alapfogalmát az „ajánlás" illokúciós aktusának erejével ruházza fel, s szintén a beszédaktus-elméletet alkalmazó más analitikus filozófusokkal ellentétben az ún. „preskriptivizmus" mellett érveljen. Nézete szerint a morális nyelvhez tartozó kijelentések előíró és nem leíró jellegűek. Egyetlen illokúció – az „ajánlás", „előírás" – hatálya alatt állnak, jelentésük kimerül illokúciós jelentésükben, és nincs leíró tartalmuk.[38] Ez annak a tételnek nyelvfilozófiai újrafogalmazása, mely az értékeknek a tényekre való visszavezethetetlenségét mondja ki. Ezzel szemben Searle a beszédaktus-elmélet fogalmaival a „deskriptivizmus" mellett érvel, amely viszont azt a tételt fogalmazza újra, hogy az értékek levezethetők a tényekből, a „kell" pedig a „van"-ból. Az értékelés és a leírás közti különbség a sokféle illokúció közül csupán kettőnek a különbsége, s ez nem azonos azzal a szakadékkal, melyet a filozófusok Hume és Kant óta a „kell" és a „van" között tételeztek fel.[39]

A fönti néhány kapcsolódási pontot csupán az illusztráció kedvéért említettük. Annak a bemutatása, hogy a beszédaktus-elmélet, illetve általában a nyelvfilozófia itt bemutatott fogalmait és módszereit hogyan alkalmazzák más területeken, az illető diszciplínákra tartozik.

---

[38] Az elmélet klasszikus megfogalmazása: R. M. Hare, *The Language of Morals*. Clarendon Press, Oxford 1952.
[39] John R. Searle, „Hogyan vezethető le a »kell« a »van«-ból? (Ford. Lónyai Mária). *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából* (Szerk. Lónyai Mária). Gondolat Kiadó, Bp. 1981. 587.

V.

Nyelv, gondolkodás, világ

A nyelv és a gondolkodás, illetve a nyelv és a világ közötti viszonnyal kapcsolatos filozófiai problémák többször is felbukkantak a korábbi fejezetekben. A referencia-fejezet például azt a kérdést vizsgálta, hogy bizonyos típusú nyelvi kifejezések hogyan vonatkozhatnak a világ dolgaira. A nyelv elemi modelljeit ismertető fejezetben találkoztunk egy bizonyos nézettel a nyelv funkciójáról, mely szerint a nyelv alapvetően gondolataink kifejezésének eszköze; sőt láttuk, hogy ez a tétel kiegészíthető azzal, hogy a nyelv gondolataink kifejezésének eszközeként a világ reprezentálására szolgál. A jelentés-fejezetben említettük a jelentés igazságfeltétel-elmélete mellett kardoskodó filozófusokat, akik osztották azt a nézetet, hogy a nyelv elsődleges feladata a világ leírása. Ebben a fejezetben ezen problémák néhány további, a huszadik században sok vitát kiváltó fejleményét vesszük szemügyre.

1. Nyelv és gondolkodás

Nyelv és gondolkodás között van egy nyilvánvaló kapcsolat: azt, amit valaki egy *kifejezés alatt ért*, kézenfekvő azonosítani azzal a *gondolattal*, amit a kifejezés használatakor a nyelvhasználó elgondol, vagy másképp azzal a gondolattal, amit a nyelvhasználó a kifejezés használatával kifejez. Az, amit valaki egy adott nyelvi kifejezésen ért, nem mindig esik egybe azzal, amit a kifejezés jelent a nyilvános nyelvhasználatban. A megkülönböztetést már említettük a IV. fejezet 1. szakaszában. Jó néhány nyelvi

jelenség teszi szükségessé ennek a megkülönböztetésnek a bevezetését: kezdve attól, hogy valaki egyszerűen félreért egy kifejezést, az olyan összetettebb jelenségekig, mint a társalgási implikációk vagy az irónia jelenségei. Ezért előfordulhat az, hogy egy kifejezés nyilvános nyelvi *jelentése* nem egészen esik egybe a *gondolattal*, amit a kifejezés használója elgondol. A bevezetett megkülönböztetésre támaszkodva viszont mondhatjuk azt, hogy a beszélő-jelentés és a gondolat között szoros megfelelés van.

Ez a nézet nyelv és gondolkodás kapcsolatának talán legkevésbé vitatható formáját mondja ki, de számos további kérdést nyitva hagy. Két ilyen kérdést már említettünk az I. fejezetben (3.1. szakasz): először is felmerülhet, hogy ennek a kapcsolatnak mi a jelentősége. Egyfelől láthatunk benne a nyelv alapvető funkcióját kifejező tényt, másfelől pedig — a kapcsolat tényének elismerése mellett — a nyelv magyarázatát kereshetjük a nyelv valamely másik funkciójában, például a kommunikációban. Egy másik kérdés a két oldal közötti prioritás kérdését firtatja: vajon a gondolkodás megelőzi a nyelvet, és az egyes kifejezéseket csak a már függetlenül meglevő gondolatok kifejezésére vezetjük be; avagy a nyelv maguknak a gondolatoknak a megformálásában, illetve a gondolkodási műveletek végrehajtásában is szerepet játszik. Az első kérdést már akkor tárgyaltuk részletesen, a másodikra a 4. szakaszban fogunk sort keríteni. Mielőtt azonban ehhez hozzáfognánk, vizsgáljunk meg egy alapvetőbb kérdést: ha a nyelv alkalmas a gondolatok kifejezésére, vajon mennyiben jelenti ez azt, hogy a nyelv és a gondolkodás hasonló természetű?

2. Reprezentáció

A II. fejezetet azzal a kérdéssel nyitottuk, hogy vajon hogyan lehetséges nyelvi jelentés — azaz hogyan lehetséges az, hogy nyelvünk szavai, mondatai valamit kifejezzenek. Ezt tekinthetjük egy általánosabb kérdés speciális esetének: hogyan lehetséges az, hogy *bármi* jelentsen vagy kifejezzen valamit, avagy bármi

valamiről szóljon? Ezt a funkciót ugyanis a nyelven kívül még számos más dolog is betöltheti: képek, ábrák, grafikonok, zászlók, KRESZ-táblák, hangjegyek és így tovább. Valahányszor valamiről azt mondjuk, hogy jelent vagy kifejez valamit, vagy hogy valamiről szól, a *reprezentáció* egy esetével van dolgunk. A reprezentációnak két szereplője van: a reprezentáló dolog és a reprezentáció tárgya. Látjuk, hogy a reprezentáló dolog sokféle lehet — mi a helyzet a reprezentáció tárgyával? Úgy tűnik, hogy ez lényegében akármi lehet: például a nyelv reprezentálhat fizikai tárgyakat, tulajdonságokat, tényeket, érzelmeket, érzéseket, hangulatokat, absztrakt fogalmakat, magát a nyelvet, sőt nem létező dolgokat is. Az alábbiakban először nem a reprezentáció tárgyai, hanem a reprezentáló dolgok csoportosítása alapján szólunk néhány szót a reprezentáció típusairól.

A képi reprezentáció egy fontos tekintetben különbözik a nyelvi reprezentációtól. Említettük azt, hogy a nyelvi reprezentáció esetében a reprezentáló jelek fizikai tulajdonságai nem játszanak szerepet sem annak magyarázatában, hogy mi teszi a reprezentációt reprezentációvá, sem annak magyarázatában, hogy mit reprezentál a szóban forgó reprezentáció. A képek esetében úgy tűnik, más a helyzet. Gondoljunk például egy portréra — mondjuk Hans Holbein híres VIII. Henrik portréjára. Annak, hogy ez a festmény VIII. Henriket és nem I. Erzsébetet vagy VI. Edwardot ábrázolja, nyilván fontos alkotóeleme, hogy a festmény VIII. Henrikre *hasonlít*, márpedig a hasonlóság az alaknak, színeknek, arányoknak — azaz fizikai tulajdonságoknak köszönhető. Ennyiben tehát a képi reprezentáció nem kontingens és konvencionális úgy, ahogy a nyelvi reprezentáció az. Azt azért érdemes megjegyezni, hogy a képi reprezentációban nagyobb szerepet játszhat a konvenció és a kontingencia, mint azt talán első látásra gondolnánk. Ezt alátámasztja az, hogy a hasonlóság *önmagában* nem elegendő annak magyarázatára, hogy hogyan és mit reprezentál egy kép. Ez nyilvánvaló, ha belegondolunk abba, hogy a hasonlóság szimmetrikus reláció, a reprezentáció viszont nem. Ha a Holbein-portré hasonlít VIII. Henrikre, akkor VIII. Henrik is hasonlít a portréra; de bár a portré reprezentálja VIII.

Henriket, az nem áll, hogy VIII. Henrik is reprezentálná a portrét. A hasonlóság ráadásul reflexív is: minden dolog hasonlít önmagára. Azt azonban abszurd lenne állítani, hogy ezért minden dolog reprezentálja önmagát.

A reprezentáló dolgok fizikai tulajdonságai a jelek szerint a nyelv esetében egyáltalán nem, és a képek esetében is legfeljebb részben magyarázzák meg a reprezentáció jelenségét. Sőt, úgy tűnik – különösen a nyelv esetében – hogy a reprezentáló dolgok semmilyen, *önmagában vett* tulajdonsága nem magyarázza megfelelően a reprezentáció lehetőségét. A jelentésről szóló fejezetben a jelentés lehetőségének kérdésére egy bizonyos szempontból igyekeztünk válaszolni: a jelentés lehetőségét általában úgy próbáltuk magyarázni, hogy egy nyelvi és nem-nyelvi elem között kerestünk kapcsolatot; a kapcsolat fennállásának feltételeit azonban nem vizsgáltuk részletesen. Kézenfekvő azt feltenni, hogy a kapcsolat létéhez nem elegendő az, ha a két összekapcsolt dolog (például egy hangsor és az annak referenciájául szolgáló fizikai tárgy) létezik: a kapcsolatot az *elme* teremti meg. Ha például elfogadjuk, hogy a kijelentő mondatok jelentése igazságfeltételeivel adható meg, akkor az elme lesz az, ami egy hangsort egy adott igazságfeltétellel összekapcsol. Ugyanez lesz igaz a reprezentáció számos formájára: ábrák, zászlók, táblák és a többi csak egy értelmező elme számára fejeznek ki valamit.

A fenti nézet korántsem problémamentes és nem is ért vele egyet mindenki. Annyiban azonban fontos, hogy figyelmünket a reprezentáció egy harmadik fontos típusára: a gondolati vagy *mentális reprezentációra* irányítja. A képekhez és a nyelvi kifejezésekhez hasonlóan ugyanis a gondolatok is képesek arra, hogy valamiről szóljanak, vagy valamit kifejezzenek. A most említett nézet lényegében annak kifejezése, hogy a reprezentációk közül a mentális reprezentáció az elsődleges.

Akárhogyan is álljon a helyzet az elsődlegesség kérdésével, annyit megállapíthatunk, hogy nyelv és gondolkodás abban biztosan hasonlít egymásra, hogy mindkettő reprezentáló rendszer. Egyes filozófusok szerint a hasonlóság ennél is közeleb-

bi: nyelv és gondolkodás ugyanolyan módon reprezentálnak. Hogy ez mit jelent, azt a következő szakaszban magyarázzuk el.

3. A gondolkodás nyelve

3.1. *A mentális reprezentáció és a gondolkodás nyelve*

Először is érdemes lesz néhány kifejezést bevezetni.[1] Ebben a könyvben többször is szerepelt a „Hesperus azonos Phosphorusszal" mondat. Minden egyes ilyen előfordulás ugyanannak a mondat*típusnak* egy-egy különböző *példánya*. A könyv lapjain szereplő példányok valamennyien papírra nyomtatott szövegek – ahogy azonban a könyvet írjuk, a számítógép ugyanezt a mondatot elektronikus impulzusok formájában tárolja. Ez azt mutatja, hogy ugyanazon típus különböző példányait eltérő *közegekben* – papírra nyomtatva, elektronikus impulzusok, hanghullámok, magnószalagra rögzített mágneses jelek segítségével – lehet megvalósítani.

Ugyanakkor az is lehetséges, hogy egyazon *üzenetet* különböző *hordozók* segítségével fejezzük ki. Az alábbi szimbólum

és a „Vigyázat, sugárveszély" magyar mondat például ugyanazt az üzenetet fejezi ki, különböző hordozókkal. Ez a különbségtétel más, mint az előző, közegek közötti különbségtétel: akkor arról volt szó, hogy egyazon *mondatot* hogyan lehet eltérő közegekben megvalósítani, itt pedig arról van szó, hogy ugyanazt az üzenetet egyszer egy *mondat*, egyszer pedig egy *kép* hordozhatja. Ezt az

---

[1] A kifejezéseket Tim Crane *The Mechanical Mind* (Penguin Books 1995.) című könyvének 4. fejezetéből kölcsönöztük.

utóbbi esetet is többféle közegben lehet megvalósítani: egy papírra nyomtatva, vagy megint csak a számítógép elektromos impulzusainak segítségével.

Az, hogy a számítógép ilyen módon alkalmas reprezentációk tárolására és manipulálására, fontos szerepet játszott a kérdés történetében. A számítógépek térnyerésével ugyanis jó néhány filozófus jutott arra a gondolatra, hogy legalábbis a mentális tevékenységek egy osztálya magyarázható a számítógép működésének analógiájával.[2] Ahogyan a számítógép elektromos áramkörei, úgy az agy neurális hálózata is képes reprezentációk tárolására és manipulálására. Jellemzően itt az elme kognitív, azaz a világ leírásával és megismerésével kapcsolatos tevékenységéről van szó. Pontosítsuk ezt egy kissé. A fentiekben a „reprezentáció" kifejezést rendkívül általános értelemben használtuk, mindazokra a jelenségekre, amelyek „kifejeznek valamit". A „reprezentáció" kifejezés azonban egy speciálisabb értelemben is használatos az elmefilozófiában. Eszerint a mentális állapotoknak két aspektusa van: az egyik a reprezentáló, a másik a *kvalitatív* aspektus. Az előbbire tipikus példát szolgáltatnak a hitek vagy a vágyak, amelyek a világot valamiképpen megjelenítik: az a hit, hogy az ember esendő, az embereket jeleníti meg, esendőként. A kvalitatív aspektusra példa lehet az a szubjektív érzés, amely mondjuk egy napsütéses tavaszi nap reggelén hirtelen támadt eufóriát, vagy a tizedik emeletről lepillantva az enyhe szédülést jellemzi. Ezen utóbbi esetekben, állítja jó néhány filozófus, az érzés, hogy *milyen is* ezekben az állapotokban lenni, nem reprezentál, nem jelenít meg valami *mást*: lényege magából a szubjektív érzésből áll.[3]

[2] Az ezzel kapcsolatos kérdésekről igen jó áttekintést nyújt Barry Loewer „A kognitív tudomány filozófiai kérdései" című írása, (Ford. Farkas Katalin) *BUKSZ* 2000 tél. 352–360.

[3] Azt, hogy a mentális jelenségeket ekképpen két osztályra lehet osztani, korántsem mindenki fogadja el. Egyesek szerint az elme valamennyi aspektusa jellemezhető a reprezentáció vagy az intencionalitás terminusaiban. Ennek a nézetnek a védelmében lásd Tim Crane, *Elements*

Azok, akik az elme működését a számítógépéhez kívánják hasonlítani, rendszerint csak a mentális állapotok reprezentáló aspektusával foglalkoznak. Egyes filozófusok továbbá úgy vélik, hogy a gondolati reprezentáció természetét akkor érthetjük meg a legjobban, ha feltesszük, hogy létezik a *gondolkodás nyelve*, amelyet Jerry Fodor, az elmélet fő szószólója „mentálinak" (Mentalese) nevez.[4] Eszerint egy gondolat elgondolása abban áll, hogy a fejünkben megfogalmazódik egy mentáli mondat. A korábban bevezetett kifejezéseket felhasználva ez azt jelenti, hogy egy gondolat egy olyan reprezentáció, amelynek *hordozója* nyelvi (és nem mondjuk képi) természetű, megvalósító *közege* pedig az agy neurális szerkezete. A természetes nyelvek kifejezései pedig a gondolkodás nyelvéből nyerik jelentésüket.

3.2. *Érv a gondolkodás nyelve mellett*

Vajon milyen érvek szólnak a hipotézis mellett? Az első érv a nyelvi produktivitás és szisztematicitás említett jelenségét (lásd II. fejezet, 1. szakasz) állítja párhuzamba a gondolkodásnál tapasztalt hasonló jelenséggel. A gondolatok esetében szintén igaznak tűnik az, hogy egy gondolat elemeit képesek vagyunk új gondolattá rendezni, és hogy képesek vagyunk potenciálisan végtelen számú új gondolat elgondolására. Ezekre a jelenségekre, akárcsak a nyelv esetében, az nyújt kézenfekvő magyarázatot, hogy a gondolkodás kompozicionális természetű: azaz a gondolatok tartalmát összetevőik tartalma és az összetétel módja határozza meg. A gondolkodás kompozicionalitásának kimondása pedig Fodor szerint lényegében egyet jelent a gondolkodás nyelvének feltételezésével.

of Mind, Oxford University Press 2001.

[4] A gondolkodás nyelvéről alkotott hipotézis klasszikus kifejtése: Jerry Fodor, *The Language of Thought*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975.

A második érv ismertetéséhez érdemes felidéznünk azt, amit a II. fejezet 3.2. szakaszában a logikai formáról mondtunk. Akkor azt állítottuk, hogy egyes következtetések helyessége pusztán a *formájuktól* függ: például a „ha ... akkor" konnektívumra a szokásos „→" jelölést alkalmazva a

Premisszák: $p \rightarrow q$

p

Konklúzió: q

következtetés, bármit is írjunk p és q helyébe, érvényes lesz. Mindez a következő lehetőségnek nyit utat: egy olyan „szerkezet", amely felismeri a szimbólumok formáját (jelen esetben mondjuk az első premisszában szereplő nyilat), ki tudja választani az ilyen következtetéseket. Például egy számítógép, amely alkalmas arra, hogy szimbólumokat formájuk alapján manipuláljon, képes lesz a formailag helyes következtetéseket felismerni.

A fenti következtetési séma felismerésének képessége talán nem tűnik nagyon fontosnak a mindennapi életben, de Fodor szerint a hasonló típusú kognitív operációk alkalmazási köre rendkívül kiterjedt. Ilyesfajta műveleteket végzünk például azokban az esetekben, amikor cselekvéseket racionális mérlegelés előz meg. Az elmének erre a képességére magyarázatot kapunk akkor, ha az agyat — a számítógéphez hasonlóan — szimbólummanipuláló szerkezetnek fogjuk fel; ezt az elméletet szokás a gondolkodás *komputációs* elméletének nevezni. A magyarázat viszont csak akkor működik, ha a gondolatok megfogalmazása a fenti példához hasonlóan *mondatok* segítségével történik. Az a hipotézis tehát, hogy a gondolat nem más, mint egy mentáli mondat (az agy neurális szerkezetében megvalósuló nyelvi hordozóval rendelkező reprezentáció), kiegészítve azzal, hogy az agy képes ezeket a mondatokat manipulálni, megmagyaráz számos alapvető kognitív képességet.

Ebből az érvből levonható egy további következtetés, amely egy különbségre világít rá a természetes nyelvek és a mentáli között. A természetes nyelvekben előfordulhat az, hogy egy

mondat felszíni vagy grammatikai szerkezete nem tükrözi kristálytisztán logikai szerkezetét. Hasonlítsuk össze az alábbi két párbeszéd-töredéket:

(1) Kit várunk ma este vacsorára? — Alexandert.
(2) Kit várunk ma este vacsorára? — Senkit.

Az első válasz egy individuumra utal, a második, bár látszólag ugyanolyan szerkezetű, nyilván nem egy másik individuumra utal — az efféle mondatokat kvantifikált mondatoknak szokás tekinteni. Hasonló jelenséget tapasztaltunk Russell leírás-elméleténél: Russell szerint a határozott leírásokat tartalmazó mondatok, bár látszólag egyedi referáló kifejezéseket tartalmaznak, valójában kvantifikált mondatként kezelendők. A felszíni és a logikai forma eltér. A különbség a természetes nyelvek és a mentáli között az lenne, hogy a mentáli grammatikája megegyezik a logikai formával. Ezért alkalmas arra, hogy a gondolkodás közege legyen.

Fontos megjegyezni, hogy a gondolkodás nyelvének hipotézise számos kérdést bevallottan megválaszolatlanul hagy. Ugyanazzal a gondolattal kapcsolatban — például hogy Arany tisztelte Petőfi költészetét — többféle attitűd is lehetséges: bizonyosak lehetünk vagy kételkedhetünk benne, remélhetjük azt, vagy tarthatunk attól, hogy így volt. Az efféle különbségekről a gondolkodás nyelve nem ad számot: mindegyik attitűd tartalmát ugyanaz a mentáli mondat fejezi ki. Egy másik kérdés arra vonatkozik, hogy a mentáli primitív nem-logikai szavai honnan nyerik jelentésüket.[5]

[5] Ezekben a kérdésekben eligazítást nyújt Fodor egy másik könyve: *Psychosemantics*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1987.

4. Univerzalizmus és relativizmus kérdése a nyelv és a gondolkodás viszonyában

4.1. Az elsődlegesség

A fenti két érv azt az állítást volt hivatva alátámasztani, hogy a gondolkodás nyelvszerű. Eltekintve azonban az utolsó körülménytől — amely a mentáli és a természetes nyelvek közötti különbségre mutat rá — ezeket az érveket alkalmasint annak alátámasztásaként is felfoghatnánk, hogy a nyelv gondolkodásszerű. Más szavakkal, valaki mondhatná a következőt: elfogadom, a gondolkodás hordozója nyelvi típusú. De miért kell ehhez egy speciális nyelvet, a gondolkodás nyelvét feltételezni? Egyszerűbb lenne azt állítani, hogy a természetes nyelvekkel nem kifejezzük gondolatainkat, hanem ezekben a nyelvekben gondolkodunk: az angolok angolul, a magyarok magyarul, és így tovább.

Fodor szerint a legfontosabb ellenérv ezzel szemben az, hogy nyelvvel nem rendelkező egyedek — állatok és a preverbális korban levő gyerekek — is képesek olyasfajta kognitív operációkra, amelyeknek magyarázatára a gondolkodás nyelvének hipotézisét bevezettük. Azok, akik elfogadják a gondolkodás nyelvének hipotézisét, nem feltétlenül kötelezik el magukat amellett, hogy a mentáli univerzális: elvileg lehetségesnek látszik az, hogy például különböző fajok esetében különböző mentálik működjenek — jóllehet az emberi agyak hasonló struktúrája valószínűsíti azt az empirikus feltevést, hogy az emberek mentálija igen nagy hasonlóságot mutat[6]. Fodor mindenesetre úgy gondolja, hogy bizonyos — kísérletekkel igazolt —

[6] Fodor a *The Language of Thought*ban azt a nézetet védelmezi, hogy a mentáli velünk született. Ez azonban valószínűleg nem elengedhetetlen része a gondolkodás nyelvéről alkotott hipotézisnek. Lásd Barry Loewer — Georges Rey (Szerk.), *Meaning in Mind: Fodor and his Critics.* Blackwell, Oxford, UK and Cambridge, Mass. 1991. Introduction, xviii.

pszichológiai hasonlóságokra az emberek és állatok, illetve a preverbális korban levő gyermekek és a felnőttek között egyedül akkor nyerünk magyarázatot, ha hasonló kognitív mechanizmust tételezünk fel. Fodor így mindenképpen azok közé tartozik, akik szerint létezhet gondolkodás nyelv nélkül, és a nyelv és a gondolkodás viszonyának magyarázatában fogalmilag a gondolkodás az elsődleges.

Az az állítás, hogy a gondolkodás elsődleges a nyelvhez képest, nem jelenti azt, hogy mondjuk *A tiszta ész kritikáját* lehetséges lett volna kigondolni nyelv nélkül. Kézenfekvőnek tűnik feltenni azt, hogy a nyelvben már létező fogalmak fontos szerepet játszanak összetett fogalmak megalkotásában. A nyelvileg kifejezett gondolatok felkínálják annak lehetőségét, hogy újabb fogalmakat alkossunk: egy finoman cizellált filozófiai elmélet kellett például a transzcendentális idealizmus eszméjének megalkotásához. Ám e konkrét példa tanúsága szerint is az látszik kézenfekvőnek, hogy a gondolat előbb létezett, mint a szó: mikor adva voltak az elmélet alapvonalai, már el lehetett nevezni transzcendentális idealizmusnak. Ha a gondolkodás nem haladna ilyen módon mindig egy lépéssel a nyelv előtt, akkor lényegesen nehezebb lenne megmagyarázni, hogy hogyan születnek valaha is új fogalmak.

De korántsem ért egyet mindenki azzal, hogy a gondolkodás ilyen értelemben elsődleges a nyelvhez képest. Vannak, akik elfogadják ugyan a gondolkodás és nyelv természete között feltételezett szoros kapcsolatot, ám inkább azzal a már korábban említett feltevéssel rokonszenveznek, hogy a gondolkodás nyelvi természetű, vagy éppen azonos a nyelvvel, mert a nyelvben megy végbe.[7] Ez azt jelenti, hogy a nyelv — legalábbis bizonyos tulajdonságai révén — meghatározza a gondolkodást. Egy

[7] E feltevést — gyengébb és erősebb változatában — elméleti szinten Humboldt dolgozta ki. Lásd Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig.* Áron Kiadó, Bp. 2000. 143–144. Ez a forrása a "nyelvi relativizmus" néven ismert elképzeléseknek, melyekről a következő szakaszban esik szó.

további kérdés az, hogy a természetes nyelveket alapvetően hasonló vagy inkább eltérő természetűnek tekintjük-e. Az első fejezetben szóltunk a nyelvi univerzálékról: azokról a vonásokról, amelyek a jelek szerint minden nyelvben fellelhetőek. Ugyancsak említést tettünk az „egyetemes kifejezhetőség elvéről"; arról, hogy minden nyelv egyaránt alkalmas (vagy alkalmassá tehető) arra, hogy segítségével bármilyen tartalmat megformáljunk és kifejezzünk. Ha valakit a nyelvek között mutatkozó hasonlóságok ragadnak meg, akkor a gondolkodás nyelvfüggősége az emberi gondolkodás alapvető uniformitását támasztja alá.

Ezzel szemben lehetséges azt állítani, hogy a természetes nyelvek között döntő eltérések vannak, és ezért a különböző természetes nyelvek *más és másképpen* befolyásolják a gondolkodást. Ezzel a nézettel foglalkozunk a következő szakaszban.

4.2. Nyelvi relativizmus

A nyelvi relativizmus szerint a nyelvek nem pusztán a gondolatok kifejezésének semleges eszközei, hanem sajátos tulajdonságaik révén más és más módon befolyásolják a világról való gondolkodást.[8] A feltételezések szerint a nyelvek kétféle módon eredményezhetnek különböző gondolati rendszereket: egyrészt a rendelkezésre álló *szavak*, másrészt a nyelv *grammatikája* révén. A két probléma lényegében hasonló, ezért csak az elsővel foglalkozunk részletesen.

Legalábbis logikailag lehetségesnek tűnik, hogy két dolog minden tulajdonságában vagy legalábbis minden belső tulaj-

[8] A nézet egyik első védelmezője Edward Sapir, és tanítványa, Benjamin Whorf volt. Lásd Benjamin Whorf, *Language, Thought and Reality* (Szerk. és bevezetés John B. Carroll). MIT Press, Cambridge, Mass. 1956. Tárgyalásunk itt elkerülhetetlenül behatárolt lesz; további tájékozódáshoz kiindulópontot nyújthat a Neumer Katalin szerkesztette *Nyelv, gondolkodás, relativizmus* (Osiris, Budapest 1999.) című kötet.

donságában megegyezzen,[9] de a való életben ez ritkán fordul elő. Ezért általában bármely két dolgot vagy eseményt vetünk össze, lehetséges lesz közöttük hasonlóságot és különbséget is találni. A világról való gondolkodásnak fontos része az, hogy a világban tapasztalható dolgokat milyen kategóriákba rendezzük; hogy melyek azok a dolgok, amelyeket egymáshoz hasonlónak tekintünk, és melyek azok, amelyeket nem. Az osztályozást kétségkívül a nyelv segítségével fejezzük ki: a zöldeket megkülönböztetjük a pirosaktól, a kétlábúakat a négylábúaktól. Vajon mi a nyelv szerepe az osztályozásban? Igen sematikusan fogalmazva erről kétféleképpen gondolkodhatunk:

(3) az elme képes önállóan hasonlóságokat észlelni a dolgok között, és dönteni arról, hogy ezt a hasonlóság elég fontos ahhoz, hogy nevet adjunk neki, vagy

(4) a nyelv szabja meg, hogy miket tekintünk hasonlónak vagy különbözőnek.

A nyelvi relativizmus akkor érdekes tétel, ha a második változatot fogadjuk el. De ugyan milyen érvek szólhatnak emellett?

A kérdést illusztrálhatnánk a sokat emlegetett állítással, mely szerint az eszkimóknak kétszázötven szavuk van a hóra, ha ez az állítás mérvadó forrás szerint nem lenne alaptalan[10]. Ezért egy másik példát választunk. A magyar „kolbász", „virsli", „hurka", „szafaládé" szavakat angolra egyaránt fordíthatjuk a "sausage"

[9] Minthogy ez a kérdés nem döntő a jelen gondolatmenet szempontjából, csak megjegyezzük, hogy az egyik feltevés, amelytől a tökéletes hasonlóság lehetősége függ, a tér természetével kapcsolatos. Ha elfogadjuk az abszolút tér létezését és azt, hogy két dolog nem lehet egy időben egy helyen (ami egyébként kevésbé magától értetődő, mint első látásra gondolhatnánk), akkor a térbeli pozíció mindig megkülönböztet két dolgot.

[10] Lásd Steven Pinker, *A nyelvi ösztön*. (Ford. Bócz András) Typotex, 1999. 62–63. Whorf nézeteinek meggyőző kritikai ismertetése az 58. oldaltól olvasható.

donságában megegyezzen,[9] de a való életben ez ritkán fordul elő. Ezért általában bármely két dolgot vagy eseményt vetünk össze, lehetséges lesz közöttük hasonlóságot és különbséget is találni. A világról való gondolkodásnak fontos része az, hogy a világban tapasztalható dolgokat milyen kategóriákba rendezzük; hogy melyek azok a dolgok, amelyeket egymáshoz hasonlónak tekintünk, és melyek azok, amelyeket nem. Az osztályozást kétségkívül a nyelv segítségével fejezzük ki: a zöldeket megkülönböztetjük a pirosaktól, a kétlábúakat a négylábúaktól. Vajon mi a nyelv szerepe az osztályozásban? Igen sematikusan fogalmazva erről kétféleképpen gondolkodhatunk:

(3) az elme képes önállóan hasonlóságokat észlelni a dolgok között, és dönteni arról, hogy ezt a hasonlóság elég fontos ahhoz, hogy nevet adjunk neki, vagy
(4) a nyelv szabja meg, hogy miket tekintünk hasonlónak vagy különbözőnek.

A nyelvi relativizmus akkor érdekes tétel, ha a második változatot fogadjuk el. De ugyan milyen érvek szólhatnak emellett?

A kérdést illusztrálhatnánk a sokat emlegetett állítással, mely szerint az eszkimóknak kétszázötven szavuk van a hóra, ha ez az állítás mérvadó forrás szerint nem lenne alaptalan[10]. Ezért egy másik példát választunk. A magyar „kolbász", „virsli", „hurka", „szafaládé" szavakat angolra egyaránt fordíthatjuk a "sausage"

---

[9] Minthogy ez a kérdés nem döntő a jelen gondolatmenet szempontjából, csak megjegyezzük, hogy az egyik feltevés, amelytől a tökéletes hasonlóság lehetősége függ, a tér természetével kapcsolatos. Ha elfogadjuk az abszolút tér létezését és azt, hogy két dolog nem lehet egy időben egy helyen (ami egyébként kevésbé magától értetődő, mint első látásra gondolhatnánk), akkor a térbeli pozíció mindig megkülönböztet két dolgot.

[10] Lásd Steven Pinker, *A nyelvi ösztön*. (Ford. Bócz András) Typotex, 1999. 62–63. Whorf nézeteinek meggyőző kritikai ismertetése az 58. oldaltól olvasható.

kifejezéssel. Az angol nem tesz alapvető kategoriális különbséget mondjuk a kolbász és a virsli között, a magyar viszont nem észlel olyan átfogó osztályt, amely megfelelne a „sausage"-nak. Ez a nyelvi relativizmus szerint azt jelentené, hogy a világ természetéről alkotott kép eltér az angol és a magyar számára: ahol ők alapvető hasonlóságot látnak, ott mi alapvető különbségeket.

A valódi kérdés persze az, hogy az ilyen különbségek áthidalhatóak-e. Ha a fenti (3) elképzelés a helyes, akkor itt mindössze a következőről van szó: mind a magyar, mind az angol képes észlelni valamit, ami az összes „sausage"-nak nevezett dologban hasonló; és mindkét társaság ugyancsak képes felismerni például a kolbászok egymáshoz való hasonlatosságát és a virsliktől való különbözőségét. Történetesen az első kategóriára nincs külön szó a magyarban, az utóbbi kettőre nincs szó az angolban, de a szavak jelentését könnyedén elsajátíthatjuk. A tárgyalt esetben ez valóban nem tűnik nagyon nehéznek. Feltehető, hogy az angolok is képesek észlelni a különbséget a különböző húskészítmények között: a megfelelő fajták bemutatásával elmagyarázhatjuk nekik, hogy például a csabai és a gyulai az kolbász, a frankfurti viszont virsli. Mi is megtanulhatjuk a „sausage" használatát a következő magyarázat alapján: a „sausage" szót a kolbászra, virslire, hurkára és a többire kell alkalmazni. A kérdés valamivel bonyolultabb annál, mint hogy képesek vagyunk-e a másik nyelv szavainak korrekt használatát elsajátítani. A fenti magyarázat ugyanis önmagában nem elégséges a „sausage" *fogalmának* elsajátításához: az angol kifejezés jelentése ugyanis nem diszjunktív, a magyaré viszont igen. Mi tudomásul vehetjük az angolok ama sajátos szokását, hogy ezeket a dolgokat azonos néven emlegessék, ám más kérdés az, hogy képesek vagyunk-e valamiféle alapvető hasonlóságot észlelni mindezen dolgok között, amely értelmet ad annak, hogy ugyanúgy nevezzük őket. Valójában még ez sem okoz különösebb nehézséget. A „sausage" általában bélbe vagy műbélbe töltött darált húskészítményeket jelöl.

4.3. Családi hasonlóság

Az előbbi bekezdésben feltételeztük, hogy a dolgokban, amit az angolok „sausage"-nak neveznek, van valami közös; hogy ezt mi képesek vagyunk átlátni, és ezzel értjük meg azt, hogy a „sausage" mit jelent. Ezt alátámasztotta az, hogy sikerült viszonylag elfogadható meghatározást találni a kifejezésre. Egyébként az, hogy egy szó nem definiálható, nem mindig jelenti azt, hogy a szó által jelölt dolgokban nincs valami közös. Erre példaként szolgálhatnak az egyszerű megfigyelési fogalmak: például a piros. A pirost nem lehet definiálni a pirostól független fogalmak segítségével; de mégis kézenfekvő azt feltenni, hogy a piros dolgokban van valami közös, amit képesek vagyunk már akkor érzékelni, ha még nem rendelkezünk a „piros" szóval. Mutathatnak nekünk például színmintákat, és mi egyszerűen *láthatjuk*, hogy melyek hasonlóak és melyek nem, anélkül, hogy lenne szavunk rájuk; majd az egyikről megtanulhatjuk, hogy az a szépia. Ismeretes, hogy különböző nyelvek másképpen osztják fel a színskálát; de a kérdés továbbra is az, hogy ebben — a fenti (3) nézettel összhangban — mindössze annak jelét lássuk-e, hogy a nyelvtől függetlenül észlelhető hasonlóságok köréből a nyelvek eltérően válogatnak.

Egyes filozófusok szerint azonban a szavak megértésének nem feltétele az, hogy a szó által jelölt dolgokban valami közöset megragadjunk. Wittgenstein nevezetes eszmefuttatása[11] a „játék" szóval kapcsolatban arra a konklúzióra vezet, hogy nem tudjuk meghatározni, hogy mi a közös valamennyi játékban. A játékok egy családot alkotnak, amelyet „családi hasonlóság" különböző bonyolult szövedékei tartanak össze: bizonyos játékok egy szempontból hasonlítanak, mások másból, de nincs olyan, amely valamennyiben közös lenne és csak a játékokban lenne közös. Pontosabban: a játékokban csak az a közös, hogy valamennyi játék — a hasonlóságot maga a nyelvi kifejezés konstituálja. Ha

[11] Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások* (Ford. Neumer Katalin) Budapest: Atlantisz 1992. 66. §.

viszont nincs a nyelvtől független hasonlóság, akkor vajon hogyan sajátítjuk el a szavak jelentését? A wittgensteiniánus szellemű válasz így hangzik: a szavak jelentését az otthonukat adó nyelvjátékban való részvétel során sajátítjuk el. Következik-e ebből relativizmus? A nyelvjátékra való hivatkozás talán önmagában nem teszi lehetetlenné azt, hogy elsajátítsuk egy idegen nyelv szavainak jelentését, és így megtanuljunk a másik nyelv szerint gondolkodni: de az szükséges lesz hozzá, hogy a nyelv jelentős részét megtanuljuk, és hogy magunk is képesek legyünk részt venni a szóval kapcsolatos nyelvjátékokban.[12]

Nem véletlen, hogy a nyelvi relativizmus eszméje gyakran összekapcsolódik a kulturális relativizmus eszméjével. A fenti gondolatmenetet ugyanis könnyű lesz úgy folytatni, hogy valódi megértést csak akkor remélhetünk, ha teljes értékű szereplőként tudunk részt venni a nyelvhasználó közösség életében: ha magunk is beilleszkedünk abba a kultúrába, amelynek finom rétegződései a szavak használat irányítják. És persze a kérdés az, hogy egy kultúrában felnőve mennyiben lehetséges egy másikba átlépni: lehetséges, hogy a kulturális kontextus által kormányzott nyelvhasználati és gondolkodási szokások egy idő után annyira rögzülnek, hogy nem lehet tőlük olyan könnyen elszakadni.

Mielőtt azonban ilyen messzemenő következtetéseket vonnánk le, érdemes lesz megvizsgálni, hogy egyáltalán el kell-e fogadnunk Wittgenstein megállapítását a játékkal kapcsolatban. Az mindenesetre gyanakvóvá tehet minket, hogy ha Wittgensteinnek általában igaza van, akkor ugyancsak meglepő az a tény, hogy léteznek értelmező szótárak. A Magyar Értelmező Kéziszótár például megad egy meghatározást a „játék" szóra,

[12] Ezzel nem akarjuk feltétlenül azt állítani, hogy Wittgenstein maga elfogadta a relativizmust, vagy hogy a családi hasonlóságokkal kapcsolatos nézetét a relativizmus alátámasztására szánta. A Wittgenstein-értelmezés komplikált kérdéseit itt nincs módunk tárgyalni. Állításunk mindössze az, hogy az érv *felhasználható* ebben a kontextusban.

igaz, a szó 13 különböző jelentését sorolja fel.[13] Ebbe azonban érdemes lesz beletörődni: rengeteg szónak van több jelentése. A „játék" szó például jelölhet tevékenységet, és jelölheti a tevékenységben használt kellékeket (játékszert). Látható, hogy a két jelentés eltér, de az is könnyen megérthető, hogy miért használjuk ugyanazt a szót rájuk. Ha tehát meg kell határozni, hogy a *Vizsgálódások* 66. paragrafusában felhozott példákban mi a közös, a következőt javasoljuk. A „játék" kifejezés itt két kissé eltérő értelemben használatos: játék az időtöltésül (főképpen gyermekek által) szórakozásképpen végzett szabad tevékenység; vagy pedig szabályok szerint végzett hasonló tevékenység, amelynek célja a nyerés. Abban persze igaza van Wittgensteinnek, hogy ezen felül még számos szempontból hasonlíthatjuk össze a játékokat: aszerint, hogy mennyire játszik szerepet bennük a szerencse, az ügyesség, hogy hányan játsszák, stb. Ez azonban mindössze azt jelenti, hogy nem minden játék teljesen egyforma — nem pedig azt, hogy nincs mindegyikben közös elem.

Említettük, hogy a nyelvi és a kulturális relativizmus eszméje gyakran összekapcsolódik: mégis érdemes lesz a kettőt megkülönböztetni. Kár lenne tagadni, hogy a kulturális kontextus rengeteg olyan asszociációval ruház fel szavakat, amelyek közösségről közösségre mások lehetnek. De ha egy szó megértésének azt szabjuk feltételéül, hogy minden lehetséges kulturális konnotációját ismerjük, akkor sokkal nehezebbé tesszük egy nyelv megtanulását, mint amilyen az valójában; ezen felül indokolatlannak látszó különbségeket vezetünk be a nyelvi kifejezés jelentésében: a Mexikóban beszélt spanyol például lényegesen különbözni fog a Spanyolországban beszélttől.

[13] Az Értelmező Szótár találékonyabb Wittgensteinnél: A Wittgenstein által felhozott példák mindegyike az első három jelentés valamelyikébe tartozik. Ezen a ponton az is számít, hogy a könyv melyik fordítását olvassuk. A magyar „játék" szó, hasonlóan a német „Spiel"-hez tágabb jelentésű, mint mondjuk az angol „game". Ez egyébként alátámasztja azt, hogy a „játék" például a magyarban több jelentésű: az eltérő jelentésű angol „game", „play" és „toy" szavak egyaránt fordíthatók „játék"-ként.

Célravezetőbbnek látszik mindezen kérdéseket nyelven kívüli kérdésként kezelni.

Mindezek után engedtessék meg nekünk az, hogy bizonyos szkepticizmust fejezzünk ki a nyelvi relativizmus filozófiai jelentőségével kapcsolatban. Ha vannak ehhez kapcsolódó érdekes kérdések, akkor ezek alighanem empirikus, például a pszichológia által tanulmányozható kérdések lesznek.[14]

5. A privátnyelv-argumentum

Az előző szakaszban szkepticizmusunkat a nyelvi relativizmussal kapcsolatban főképpen a (3) tételben kifejtett nézet indokolta: meggyőzőnek találtuk azt a feltevést, hogy képesek vagyunk felismerni a dolgok vagy események közötti hasonlóságokat. Egy híres, szintén Wittgensteintől származó érv szerint azonban ez a feltevés egyes kontextusokban problematikusabb, mint azt első hallásra gondolhatnánk.[15]

A hagyományos és rendszerint Descartes-tól eredeztetett koncepció szerint tapasztalatainkhoz vagy érzeteinkhez sajátos, privilegizált hozzáférésünk van. A privilegizált hozzáférés tételének lehetséges erősebb és gyengébb változata. A gyengébb változat szerint másoknál mindig kedvezőbb pozícióban vagyunk ahhoz, hogy megítéljük, valamit tapasztalunk vagy valamit érzünk. Természetes elfogadni azt, hogy mások számára sem lehetetlen tudni, hogy valaki fájdalmat érez: ha valaki leforrázza a kezét és elkezd sírni, nyilván feltesszük, hogy fájdalmat érez. A

[14] Lásd például Pléh Csaba kiváló áttekintő tanulmányát a fent említett, Neumer Katalin által szerkesztett kötetben (8. lábjegyzet).

[15] Mi itt a privátnyelv argumentum hagyományos értelmezést vesszük szemügyre. Kripke egy másik, nagy érdeklődést kiváltó értelmezést kínált: *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982. Kripke gondolatmenete az általános vélekedés szerint nem feleltethető meg Wittgenstein szándékainak, de érve önmagában is érdekes.

különbség az, hogy míg mi a körülményekből és az illető magatartásából következtetünk arra, hogy fájdalmat érez, addig neki erről közvetlen tudása van. Éppen ezért az ő ítélete mindig többet nyom a latban, mint a mienk. Ezt a jelenséget *első személyű autoritásnak* nevezhetjük. Az erősebb változat szerint *igazából* mások nem tudhatják, hogy valaki fájdalmat érez — csak az, aki érzi a fájdalmat. Végül is lehetséges, hogy a forró víz nem is ömlött előző példánk szereplőjének kezére, és a fájdalom szokásos megnyilvánulásait tettetni is lehet. Ilyenfajta tévedés lehetősége viszont nem áll fenn saját érzéseinkkel és tapasztalatainkkal kapcsolatban. Azt mondani, hogy tapasztalatok privátak, azt jelenti, hogy egyedül az ismerheti őket, aki a tapasztalattal rendelkezik.

A privát nyelv olyan nyelv, amely az ember így értelmezett privát tapasztalataira vagy érzeteire vonatkozik. Ha valaki azt mondja „fájdalmat érzek", természetes feltenni, hogy az érzés ugyanaz, mint amire mi utalunk akkor, amikor azt mondjuk, fájdalmat érzünk. De ha a privilegizált bejárás fenti erős tétele igaz, akkor szigorúan szólva ezt nem tudhatjuk. Ezért egy bizonyos értelemben egy privát nyelvet mindig csak egy ember érthet meg: mert ő ismeri egyedül saját privát élményeit, ő tudhatja egyedül azt, hogy mire vonatkoznak a nyelv szavai. Wittgenstein érve szerint azonban egy ilyen nyelv lehetetlen.

A gondolatmenet azzal a megfigyeléssel kezdődik, hogy az értelmes nyelvhasználat szabályok követését jelenti. Ezt a következőképpen kell értelmezni: ha egy kifejezés rendelkezik jelentéssel, ez azt jelenti, hogy különbség van a kifejezés helyes és helytelen használata között. Ez a megállapítás minden bizonnyal helytálló: nehéz lenne elképzelni, hogyan is rendelkezhetne mondjuk a „játék" szó jelentéssel, ha nem lenne igaz, hogy egyes szituációkban helyes, máskor helytelen a használata. A szabálykövetés alapvetően normatív fogalom, és ebben különbözik a puszta regularitásoktól. Ha valaki minden reggel megiszik egy csésze kávét, ez kétségtelenül egyfajta regularitás, de nem egy szabály követése a most használt értelemben: nem mondhat-

nánk, hogy az illető *helytelenül* cselekszik, ha egy reggel elmulasztja a kávéivást.

A probléma mármost a következő: ha a privát nyelv szavai értelmesek, akkor különbségnek kell lennie a szavak helyes és helytelen használata között. Ennek állítólagos nehézségeire a Vizsgálódások híres 258. paragrafusa hívja fel a figyelmet.

> Képzeljük el ezt az esetet: Egy bizonyos érzet visszatéréséről naplót akarok vezetni. Az „É" jelet asszociálom hozzá, és egy naptárban minden egyes naphoz, amikor érzem, beírom ezt a jelet. – Először azt szeretném megjegyezni, hogy a jel definícióját nem lehet kimondani. – De magamnak mégis megadhatom mint egyfajta rámutató definíciót! – Hogyan? Képes vagyok rámutatni az érzetre? – A megszokott értelemben nem. De kimondom vagy leírom a jelet és közben figyelmemet az érzetre összpontosítom. – De mire ez a ceremónia? Mert semmi többnek nem látszik! Egy definíció mégiscsak arra szolgál, hogy egy jel jelentését rögzítse. – Nos, éppen ez történik a figyelem összpontosítása révén; mert ezáltal vésődik belém a jel kapcsolata az érzettel. – Az, hogy „belém vésődik", csakis annyit jelenthet: e folyamat hatására a jövőben a kapcsolatra *helyesen* emlékszem. De hiszen ebben az esetben nincs kritériumom a helyességre. Az ember itt azt szeretné mondani: helyes az, ami nekem mindenkor helyesnek tűnik. És ez csak annyit jelent, hogy itt »helyes«-ről nem lehet beszélni.

Az érv értelmezői néha úgy vélik, hogy Wittgenstein itt az emlékezettel kapcsolatos szkepticizmusnak ad hangot. Ez azonban felületes értelmezés. Nem egyszerűen arról van szó, hogy időnként rosszul emlékszünk valamire – ez egyébként nem csak privát élményekkel, hanem publikus tárgyakkal kapcsolatban is előfordulhat. A kulcs az, hogy nincs *kritérium* az „É" alkalmazásának helyességére – márpedig a jelek szerint Wittgenstein feltételezi, hogy az alkalmazás helyességének ellenőrizhetőnek kell lennie: a helyességnek nem lehet olyan

standardja, amely még elviekben sem alkalmazható arra, hogy a helyes és helytelen között különbséget tegyen. Márpedig itt erről van szó: ha az érzet privát, akkor egyedül a naplóvezető tudja megítélni, hogy az érzetet tapasztalja vagy sem. Nem fordulhat ezért elő, hogy valaha is saját tévedésének nyomára jut.

Wittgenstein azt nem állítja, hogy egyáltalán nincsenek érzetek – tulajdonképpen azt sem kell állítania, hogy nincsenek privát érzetek, mindössze azt, hogy ha vannak, nem lehetséges róluk beszélni. Ebből az következik, hogy ha beszélünk érzetekről – például fájdalomról –, nem privát élményeket nevezünk meg. Az ilyen szavak jelentésének forrása ugyanúgy a közösségi nyelvhasználat, mint minden más szó esetében. A megoldás részleteiben nem érdemes elmerülni, mert ugyancsak kétséges, hogy Wittgenstein érve megállja a helyét.

Térjünk vissza egy pillanatra a 6. szakasz (3) tételéhez, mely szerint a nyelvtől függetlenül felismerhetjük a dolgok közötti hasonlóságokat és különbségeket. Ez persze nem jelenti azt, hogy az ilyesfajta felismerés tévedhetetlen. Ha valaki hisz a privát élmények létében, feltehetően elfogadja, hogy ezek az élmények *meghatározott természettel* rendelkeznek. Amikor egy ilyen élményben részünk van, ez a meghatározott természet adja meg az élmény jellegét, és ez olyasmi, amit képesek vagyunk felismerni. A naplóíró úgy határoz, hogy ennek nevet ad: és egy későbbi alkalommal, amikor egy ugyancsak meghatározott természetű élményben van része, úgy ítélheti, hogy a korábbi és későbbi élmény természete azonos. Előfordulhat, hogy téved. (Például azért, mert a korábbi élményre rosszul emlékszik). A tévedés azt jelenti, hogy a két élmény természete valójában nem azonos: ebben az esetben a naplóíró helytelenül alkalmazta az „É" kifejezést. Így van különbség helyes és helytelen alkalmazás között. A privát élmények eme felfogását nevezhetjük „felismerési" koncepciónak: mert lényege az, hogy a privát élmények meghatározott felismerhető természettel rendelkeznek.[16]

[16] Lásd például Howard Robinson, *Perception*. Routledge, London and New York 1994. 98.

Ha elfogadjuk az élmények privát természetéről szóló feltevést, akkor Wittgenstein megfontolásainak alapján a következőt mondhatjuk: ha valaki a fent leírt módon téved, a tévedés soha nem derülhet ki. A naplóírónak el kell fogadnia azt a konok tényt, hogy időként tévedhet – de soha nem lesz módja megállapítani, hogy ez bekövetkezik-e vagy sem. Vigyázzunk: ez nem azt jelenti, hogy a naplóíró soha nem tudja megállapítani, *hogy az érzetet tapasztalja vagy sem*. A fenti koncepció szerint *ennek* megállapításához elégséges az a képessége, hogy privát élményeit felismerje. Amit nem tud megállapítani az az, *hogy az érzetekre vonatkozó megállapításai helyesek-e*. Kérdés azonban az, hogy ha valaminek fennállásáról – jelen esetben az alkalmazás helyességéről vagy helytelenségéről – nincs módunk megbizonyosodni, akkor ebből következik-e, hogy értelmetlen beszélni róla. A következtetés akkor állna, ha elfogadnánk a verifikacionizmus tételét[17] – csakhogy a verifikacionizmus mellett nem szólnak erős érvek. Így azonban aligha van kényszerítő okunk arra, hogy a privát élmények létére vonatkozó feltevésünket feladjuk.

Ez annál is inkább így van, mert korántsem világos, hogy a publikus tárgyak esetében a ugyanez a probléma hogyan oldható meg.[18] Első látásra jobb helyzetben lenne a naplóíró, ha nem egy privát érzetnek, hanem egy nyilvánosan megfigyelhető típusnak akarna nevet adni: például lát egy jellegzetes tulajdonságokkal rendelkező madarat, és elhatározza, hogy azt „keselyű"-nek fogja nevezni. Legközelebb, amikor ugyanezt a madarat látja, egy „K" jelet ír a naplójába. Úgy tűnik, a naplóíró itt mások véleményére is támaszkodhat annak eldöntésében, hogy a most látott madár ugyanolyan típusú-e, mint az előző volt. Jól teszi tehát, ha madártani vizsgálódásaiban segítségül hívja néhány társát, és amikor ismét felbukkan a madár, kikéri az ő véleményüket is. „Nem, ez nem keselyű", mondja az egyik; „igaza van, tényleg

[17] A verifikacionizmusról lásd a II. fejezet 4. szakaszát.
[18] Az alábbiakhoz hasonló kritikát A. J. Ayer fogalmazott meg: lásd *Wittgenstein*. Weidenfeld and Nicholson, London. 1985. 76.

nem az", mondja egy pár perc gondolkodás után egy másik. A privát érzet esetével ellentétben itt látszólag rájöhet a naplóíró, hogy tévedett. Csakhogy ennek az a feltétele, hogy társainak megnyilatkozását *ő felismerje és kritikaként értelmezze*. Ebben a feladatban pedig csak saját magára támaszkodhat. Vajon mi a kritériuma annak, hogy az, amit a társak mondanak, az egyetértés vagy a jóváhagyás kifejezése? A fenti idézetet parafrazeálva ezt mondhatnánk: „kritika az, ami nekem mindenkor kritikának tűnik". Ha ez annyit jelent, hogy itt nem lehet kritikáról beszélni, akkor a nyilvánosan megfigyelhető tárgyak és a közösségi nyelvhasználat esete pontosan ugyanazokat a problémákat veti fel, mint a privát élményeké. Ha a nyelv szavai nem jelölhetik az utóbbiakat, akkor nem jelölhetik az előbbieket sem.

6. A nyelv és a külvilág

6.1. *A jelentés és a külvilág*

Az eddigi szakaszokban annak a kérdésnek a különböző aspektusait vizsgáltuk, hogy vajon a gondolkodás mennyire autonóm a nyelvhez képest. A következő szakaszokban egy másik fontos viszony vizsgálatába fogunk: vajon a nyelv – és vele a gondolkodás – mennyiben autonóm a külvilág tényeihez képest.

Szavaink jelentését a nyelvhasználó közösség konvenciói határozzák meg. Ha e könyv szerzői úgy döntenek, hogy mostantól kezdve a „kutya" szót csak macskákra fogják használni, ettől a magyar nyelv nem változik meg. Ebben az értelemben a jelentés tehát rajtunk kívül álló tényektől függ. A jelentésről azonban nem csak a nyelvi vagy nyilvános jelentés értelmében beszélhetünk: mint már többször említettük, a beszélő-jelentést, azt, amit mi egy kifejezés alatt értünk, érdemes megkülönböztetni a szó nyilvános jelentésétől. A beszélő-jelentéssel a mostani kérdés szempontjából más a helyzet, mint a nyilvános jelentéssel:

úgy tűnik, egyedül rajtunk áll az, hogy mit értünk szavaink alatt. Általában persze feltehető, hogy a beszélő-jelentés egybeesik a nyilvános jelentéssel; de ha valaki a fejébe veszi, hogy ezentúl macskát ért a „kutya" alatt, az elhatározás ugyan nem különösebben praktikus, de kivitelezhető. Ebben az értelemben a jelentés tehát egyedül a nyelvhasználótól függene.

Vitathatatlan tény, hogy környezetünknek szerepe van abban, hogy szavaink milyen jelentésekre tesznek szert. Ausztrália felfedezése előtt vélhetően egyetlen európai nyelvben sem szerepelt a „kenguru" szóval azonos jelentésű kifejezés. A szót és a hozzátartozó jelentést a kengurukkal való megismerkedés hívta életre. De vajon lehetséges lett volna az, hogy a szó és a jelentés a kenguruk nélkül létrejöjjön? Úgy tűnik, igen. Nyilván lehetséges a „kenguru" jelentését anélkül megtanulni, hogy valaki látott volna igazi kengurut; a szó rajzokból, leírásokból is elsajátítható. Márpedig rajzokat és leírásokat nem létező dolgokról is lehet készíteni; tegyük fel, hogy nem is léteztek soha kenguruk, és a kengurukról szóló leírás néhány félreértés és hibás megfigyelés következménye. Alighanem ilyesmi lehetett például a „jeti" eredete. Éppenséggel létezhetnének jetik; de minthogy valószínűleg nem léteznek, a szó és a jelentés ebben az értelemben nem függ a külvilág egyes dolgainak lététől.

A jelek szerint így a jelentés nem függ a nyelvhasználón kívüli tényektől. Ezt az állítást szemléltethetjük egy szélsőséges példán.[19] A következő gondolatkísérlet voltaképpen Descartes gonosz-démon hipotézisének sci-fi változata. Descartes azt a kérdést tette fel, hogy vajon honnan tudjuk, hogy a külvilág létezik, és nem csak egy gonosz démon hiteti el velünk, hogy ez így van. A kortárs változat így hangzik: képzeljük el, hogy egy tudós, aki igen komoly eredményeket ért el az agysebészet területén, a következő kísérletet hajtja végre: kioperálja valakinek az agyát, és egy tápláló folyadékkal teli tartályba helyezi,

[19] A történet Hilary Putnam könyvében vált híressé. *Reason, Truth and History*. Cambridge University Press 1981. Magyarul részlet a könyvből: *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/1.

amelyben az agy életben marad. Az agy idegvégződései egy nagyteljesítményű számítógépre vannak kötve, amely olyan impulzusokat bocsát ki, hogy az áldozat azt hiszi, körülötte minden változatlan. A számítógép képes az agyból kifutó jeleket is érzékelni; így ha például az alany fel akarja emelni a kezét, a visszacsatolás a számítógépből azt az illúziót kelti benne, mintha tényleg felemelte volna. Az illúzió tehát koherens. A számítógép programozásával bármilyen illúzió kelthető az áldozatban. Így akár gondolhatja azt is, hogy minden rendben van, és éppen arról az abszurd feltevésről olvas, hogy egy gonosz tudós kioperálta az agyát és egy tápláló folyadékkal teli tartályba helyezte ...

A hipotézis egy lehetséges alkalmazása a külvilág ismeretével kapcsolatos szkepticizmus kérdésének vizsgálata. Honnan tudjuk azt, hogy nem vagyunk agyak a tartályban? A hipotézisnek azonban érdekes következményei vannak a nyelvi jelentésre nézve is.

Második lépésként tegyük fel, hogy valaki, nevezzük Neónak[20], már így született: egész életét a tartályban töltötte. A számítógép Neót olyan tapasztalatokban részesíti, amelyek pontosan követik a testet öltött lét élményeit: ennek részei lesznek olyan tapasztalatok, amelyek elégségesek mondjuk az angol nyelv megtanulásához. Neo így felnőttkorára koherens illúzióval rendelkezik arról, hogy beszéli az angol nyelvet. Ez csak abban az értelemben illúzió, hogy Neo valójában nem *beszél*, nem ad ki hangokat — de úgy tűnik, minden okunk megvan azt feltenni, hogy Neo valóban *érti* az angol nyelvet. Ha például a tudós Neót egy napon visszahelyezi a való világba, ahol immáron hasznát veheti halló- és hangképző szerveinek, és Neo itt találkozik angolul beszélőkkel, azt várjuk, hogy képes lesz kommunikálni velük. Ha ez így van, akkor azt mondhatjuk, hogy a jelentést az határozza meg, ami a fejünkben van, és nem a külvilág tényei: mert mindegy, hogy körülöttünk mi van, hogy a való világ, a

[20] Ezzel a Mátrix című filmre utalunk, amely hasonló lehetőséget mutat be. A Mátrixban nem agyak, hanem testtel rendelkező emberek élnek a tartályban — a hipotézis szempontjából ez nem jelent nagy különbséget.

számítógép, vagy bármi más tapasztalataink eredete, mi érthetjük ugyanazt szavaink alatt.

6.2. *Jelentés-externalizmus*

Az előző szakasz utolsó állítását igyekszik cáfolni a nyelvi externalizmus elmélete. A nézetet explicite először Hilary Putnam 1975-ben megjelent „The Meaning of »Meaning«"[21] című cikkében fejtette ki, és az azóta rendkívüli népszerűségre tett szert. Az elméletet már Kripke egyes megfontolásai is alátámasztják. Kripke szerint egy tulajdonnévhez kapcsolt leírás sem nem szükséges, sem nem elégséges ahhoz, hogy a név referenciáját meghatározza. Azt, hogy az „Arisztotelész" név kire referál, az határozza meg, hogy mely individuum megkeresztelése indította el azt az oksági láncot, amely a mi névhasználatunkhoz vezetett. Az oksági lánc megléte pedig egy külső tény. A következményeket Putnam egy másik gondolatkísérletével szemléltethetjük.[22] Tegyük fel, hogy létezik a világegyetemben egy másik bolygó, az Ikerföld, amely a mi Földünk hasonmása, párhuzamos történelemmel, és így minden földi lakosnak megvan az ikerföldi *Doppelgängere*. Legyen $Oscar_1$ egy földi lakos, és $Oscar_2$ az ő ikerföldi hasonmása. (Természetesen mindkettejüket egyszerűen Oscarnak hívják.) Ha $Oscar_1$ Arisztotelészről beszél, a név referenciáját a földi Arisztotelészhez vezető, míg $Oscar_2$ esetében az ikerföldi iker-Arisztotelészhez vezető oksági lánc határozza meg. Nyilvánvalónak látszik, hogy $Oscar_1$ csak a mi Arisztotelészünkre referál, míg $Oscar_2$ csak az ikerföldi Arisztotelészre. Ugyanakkor mindaz, ami $Oscar_1$ és $Oscar_2$ *fejében* van, a hipotézis szerint pontosan megegyezik. Ezek szerint az,

[21] Hilary Putnam, „The Meaning of »Meaning«". In: *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press.1975.

[22] A következőkben az Ikerföld történet egy módosított változatát ismertetjük. Az eredeti, Putnam-féle változatra alább kerül sor.

hogy mi van a fejünkben, nem elégséges ahhoz, hogy meghatározza, mire referálnak szavaink.

Kripke a *Naming and Necessity*-ben azt állítja, hogy a *természetes fajtanevek* a tulajdonnevekhez hasonlóan működnek.[23] Emellett érvel Putnam is. Putnam meghatározása szerint a természetes fajták olyan osztályok, amelyek felszíni tulajdonságait közös mélyen fekvő szerkezet tartja össze vagy magyarázza.[24] A természetes fajták közé tartoznak a természetes szubsztanciák, mint például a víz vagy az arany, és a biológiai fajták, mint például a tigrisek vagy bükkfák. Az aranyat a mindennapi életben felszíni tulajdonságai alapján azonosítjuk: sárga, csillogó, viszonylag nehéz fém, amelyből például jegygyűrűket készítenek. Putnam és Kripke szerint azonban egy olyan leírás, amely ezeket a felszíni tulajdonságokat foglalja össze, nem adja meg az „arany" szó jelentését, mégpedig azért, mert nem határozza meg a kifejezés referenciáját: a leírásnak való megfelelés sem nem szükséges, sem nem elégséges ahhoz, hogy valami az „arany" szó referenciája legyen. Nem szükséges, ugyanis van például fehér arany, vagy Kripke egyik példájával élve, a következő is elképzelhető: az arany valójában kék, de mi egy speciális optikai illúzió következtében eddig sárgának láttuk. Az éghajlati viszonyok változása következtében az optikai illúzió megszűnik, és ezt az a felfedezés követi, hogy az arany valójában kék. Ha az aranynak lényeges tulajdonsága lenne, hogy sárga, akkor a felfedezést így kellene jellemezni: rájöttünk, hogy arany nem létezik — nincs ugyanis semmi, ami a felsorolt felszíni tulajdonságokat egyesítő leírást kielégítené. Ezzel szemben azt mondjuk, hogy az *aranyról* derült ki, hogy kék. Egy másik példa azt illusztrálja, hogy a felszíni tulajdonságoknak való megfelelés nem is elégséges ahhoz, hogy valami az „arany" kifejezés

[23] Kripke, *Naming and Necessity*. Blackwell, Oxford 1980. Lásd főként a III. előadást.

[24] Hilary Putnam, „Is Semantics Possible?" in: *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press 1975. 139.

referenciája legyen. A hamis arany ugyanis felszíni tulajdonságaiban megegyezik a valódi arannyal, de mégsem arany.

De ha a leírások nem, akkor vajon mi határozza meg az „arany" referenciáját? Kripke és Putnam válasza erre az, hogy pontosan az a mélyen fekvő szerkezet, amely egy természetes fajta egyedeiben közös. Ez a szubsztanciák esetében a kémiai összetétel (pl: arany az, aminek 79-es az elemszáma); a biológiai fajtáknál pedig valami olyasmi, mint a genetikai kód. A kék arany azért arany, mert ugyanaz a kémiai összetétele; a hamis arany pedig azért nem, mert a kémiai összetétele más. Putnam a következő elemzést adja mondjuk a „víz" szó használatáról: a „víz" olyan folyadékokra vonatkozik, amelyeknek mélyszerkezete (kémiai összetétele) azonos *ennek* a folyadéknak a szerkezetével – és itt rámutatunk egy vízmintára. Ez az eljárás igencsak emlékeztet arra, amelyet Kripke a tulajdonnevek esetében felvázolt: a referenciát egy (alkalmasint csak a racionális rekonstrukció szintjén létező) elnevezési aktus rögzíti, és a kifejezés használata ezután egy oksági lánc révén öröklődik a nyelvhasználó közösségben. Azt tehát, hogy a mi „víz" szavunk mire referál, a környezetünkben található folyadék aktuális összetétele határozza meg.

Putnam a „The Meaning of »Meaning«"-ben azt állítja, hogy létezik két hagyományos feltevés a jelentéssel kapcsolatban, amelyek valójában nem mindig összeegyeztethetők. Az első az, amelyet a 9. szakasz végén fogalmaztunk meg: a jelentés egyedül attól függ, ami a fejünkben van; annak, hogy egy szó valamit jelentsen, nem feltétele bármilyen specifikus dolog léte a külvilágban. A második feltevést már említettük (lásd a II. fejezet 1.5. szakaszát): eszerint egy szó jelentése meghatározza referenciáját: azonos jelentésű szavak referenciája így megegyezik. Láttuk, hogyan alkalmazták ezt a tételt a tulajdonnevek és a természetes fajtanevek jelentésének elemzésekor. Putnam úgy gondolja, hogy a második feltevéshez ragaszkodnunk kell; ám ennek az lesz a következménye, hogy olykor fel kell adnunk az elsőt.

A tanulságokat ismét egy Ikerföld-példán keresztül szemlélhetjük. Ezúttal Putnam eredeti, híressé vált verzióját mutatjuk

be. Az Ikerföld a mostani hipotézisben szintén pontos hasonmása a Földnek, egyetlen apró különbséggel: az a folyadék, amelyet az Ikerföld „magyar"-nak nevezett lakosai „víz"-nek hívnak, bár felszíni tulajdonságait tekintve megkülönböztethetetlen a víztől – színtelen, szagtalan, íztelen folyadék, oltja a szomjat, ez folyik a folyókban és a csapból, és így tovább – kémiai szerkezetét tekintve más: nem H_2O, hanem egy bonyolult szerkezetű vegyület, amelynek képletét az egyszerűség kedvéért XYZ-nek rövidítjük. Az XYZ *nem víz*: ha kiderülne, hogy egy ásványvizet palackozó vállalat nem H_2O-t, hanem XYZ-t tölt a palackokba, alighanem nagy lenne a felzúdulás, és a riportok így számolhatnának be az eseményről: „víz helyett ismeretlen összetételű folyadék került a ... vállalat ásványvizes palackjaiba!" Ha egy földi expedíció egyszer eljutna az Ikerföldre, a látogatók először nyilván azt gondolnák, hogy az Ikerföldön is van víz; ám később rájönnének, hogy az első benyomás téves volt.

Most lépjünk vissza az időben 1750-ig, amikor sem a Földön, sem az Ikerföldön nem volt ismeretes a „víz"-nek nevezett folyadék kémiai összetétele. Természetesen már 1750-ben igaz volt az, hogy a Földön víz volt található, az Ikerföldön pedig a másik folyadék – nevezzük ikervíznek. (A folyadékot persze csak mi nevezzük „ikervíz"-nek; az Ikerföldön ugyanennek „víz" a neve.) Forduljunk most ismét $Oscar_1$-hez és ikerföldi hasonmásához, $Oscar_2$-höz. Amikor $Oscar_1$ használja a „víz" szót, ezzel kizárólag a H_2O-ra referál, míg $Oscar_2$ kizárólag az XYZ-re. A fenti második feltevés azt mondta ki, hogy a jelentés meghatározza a referenciát: ha különböző a referencia, akkor különböző a jelentés. $Oscar_1$ és $Oscar_2$ a hipotézis szerint minden belső tulajdonságukban megegyeznek, ám a „víz" szó kettőjük használatában másra referál. Ebből az következik, hogy belső hasonlóságuk ellenére szavaik jelentése különbözik. „A jelentések nem a fejben vannak" vonja le a konklúziót Putnam.

Putnam ezt a konklúziót egy másik érvvel is alátámasztja, amely a jelentésnek nem a fizikai, hanem a társas környezettől való függését hangsúlyozza. Az I. fejezet 9. szakaszában már említettük a nyelvi munkamegosztás jelenségét: vannak olyan

terminusok, melyek alkalmazási kritériumait csak a beszélők egy része ismeri, s melyeket a közösség többi tagja csak az ilyen beszélőkkel való kooperáció következtében tud használni. Putnam például bevallja, hogy ő maga nem tudja, mi különbözteti meg a szilfákat a bükkfáktól; csak azt tudja, hogy ez két különböző faj, és felteszi, hogy a megfelelő szakértők képesek megtenni a különbséget. Ennek ellenére nyilvánvalónak gondolja, hogy ha a szilfákról beszél, szavai csak a szilfákra vonatkoznak. Ha például azt mondja, hogy „udvaromban áll egy szilfa", ez igaz lesz, ha tényleg szilfa áll ott, és hamis, ha bükkfa. Tegyük most fel azt, hogy az Ikerföld egyetlen ponton tér el a Földtől: a „szilfa" és a „bükkfa" szavak jelentése fel van cserélve. Ha most összehasonlítjuk Putnamet és ikerföldi hasonmását, akkor kiderül, hogy amikor a „szilfa" szót használják, teljes belső hasonlóságuk ellenére másról beszélnek. Különböző referencia, különböző jelentés – ez megint csak azt jelenti, hogy a jelentések nem a fejben vannak.

Putnam az externalizmus tételét eredetileg jelentésekre mondotta ki, ám később a nézetet kiterjesztették gondolatokra is. Az első szakaszban nyelv és gondolkodás közötti kézenfekvő kapcsolatról beszéltünk: azt, amit valaki egy *kifejezés alatt ért*, azonosíthatjuk azzal a *gondolattal*, amelyet a kifejezés használatakor a nyelvhasználó gondol. Ha ez így van, akkor a fenti érv, amely azt mondja, hogy amit a szavakon értünk, az a külvilágtól függ, egyszersmind azt is bizonyítja, hogy amit gondolataink kifejeznek, az szintén a külvilágtól függ.[25] Térjünk most vissza egy pillanatra az „agyak a tartályban" hipotézisre és Neo esetére. Ha Putnamnak és a többi externalistának igaza van, akkor lehetetlen az, hogy Neo a tartályban felnőve megtanuljon angolul;

[25] Putnam eredeti cikke ebből a szempontból kissé félrevezető, mivel ő az Ikerföld-hipotézis részeként mondja ki azt, hogy $Oscar_1$ és $Oscar_2$ azonos hitekkel, gondolatokkal rendelkeznek – csak szavaik jelentése tér el. Egy későbbi írásában elismerte, hogy ez a megfogalmazás következetlen volt. Lásd Andrew Pessin – Sanford Goldberg (Szerk.), *The Twin Earth Chronicles*. M E. Sharpe. 1996. xxi.

mert az ő nyelvének szavai egészen mást jelentenek (ha egyáltalán jelentenek valamit), mint a külvilág dolgaival rendes oksági kapcsolatban álló angolul beszélők szavai. Sőt, ha figyelembe vesszük a tétel kiterjesztését mentális tartalmakra, akkor az is igaz lesz, hogy Neo a tartálybeli lét során képtelen lesz ugyanazokat a gondolatokat elgondolni, mint amelyeket mi elgondolunk. Ha ez így van, akkor alapvetően inkoherens az a karteziánus szellemű elképzelés, mely szerint egy gonosz démon abban megcsalhatna ugyan minket, hogy a külvilág létezik-e, de gondolataink akkor is ugyanazok maradnának. Nem véletlen, hogy az externalizmus tételét tekintik a modern filozófiát meghatározó karteziánus elmefelfogás egyik legsúlyosabb kritikájának.

A nyelvfilozófia a huszadik században vált önálló diszciplínává, és jó néhány filozófus vallotta azt a tételt, hogy valamennyi filozófiai kérdés végső soron a nyelvvel kapcsolatos kérdésre vezethető vissza. A lelkesedés mostanra kissé alábbhagyott, és kevesen akadnak, akik ezzel a tétellel egyetértenek. A nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdések vizsgálata azonban a tradíció szerves részévé vált, és a filozófia más területeit is alapvetően befolyásolta. Ebben a könyvben számos példát láthattunk erre. A metafizikában a szükségszerűség, az azonosság vagy a nemlétezők problémája; az ismeretelméletben az priori megismerés kérdése; vagy, ahogy éppen most láttuk, az elme természetével kapcsolatos filozófiai kérdések tanulmányozásához egyaránt jó kiindulópontot nyújtanak a nyelvfilozófiai vizsgálódások.

BIBLIOGRÁFIA

Arisztotelész, *Poétika* (Ford. Ritoók Zsigmond). Klett Kiadó, Budapest é. n.

Ayer, A. J., *Language, Truth and Logic.* Penguin Books 1971 (1936).

Ayer, A. J., *Wittgenstein.* Weidenfeld and Nicholson, London 1985.

Austin, John L., *Tetten ért szavak* (Ford. Pléh Csaba). Akadémiai Kiadó, Bp. 1990.

Boghossian, Paul A., „Analyticity Reconsidered" *Noûs* 30:3 (1996). 360–391.

Barthes, Roland, „A szemiológia elemei" (Ford. Kelemen János). In: Roland Barthes, *Válogatott írások.* Európa Könyvkiadó (Modern Könyvtár 301), Bp. é. n. 9–93.

Carnap, Rudolf, „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül" (Ford. Altrichter Ferenc). In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (Szerk.), *Tudományfilozófia.* Áron Kiadó, Bp. 1999. 9–25.
Magyarul először: Altrichter Ferenc (Szerk), *A bécsi kör filozófiája.* Gondolat Kiadó, Bp. 1972. 61–93.

Chomsky, Noam, „Review of Skinner's Verbal Behaviour" *Language* 35 (1959). 26–58.

Chomsky, Noam, „Újabb adalékok a velünkszületett eszmék elméletéhez". In: Papp Mária (Szerk.), *A nyelv keletkezése* (Ford. Papp Mária, Radics Katalin, Terts István). Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 85–97.

Chomsky, Noam, *Reflections on Language.* Pantheon Books, New York 1975.

Chomsky, Noam, „On Cognitive Structures and Their Development: A Reply to Piaget". In: Massimo Piattelli-Palmarini (Szerk.), *Language and Learning. The Debate between Jean Piaget and Noam Chomsky*. Routledge & Kegan Paul, London and Henley 1979. 35–52.

Chomsky, Noam, *Rules and Representations*. Columbia University Press, New York 1980.

Chomsky, Noam, *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme* (Ford. Zólyomi Gábor). Osiris, Bp. 1995.

Crane, Tim, *The Mechanical Mind*. Penguin Books 1995.

Crane, Tim, *Elements of Mind*. Oxford University Press 2001.

Croce, Benedetto, *La poesia*. Laterza, Bari 1966. (1936.)

Croce, Benedetto, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*. Laterza, Bari 1973. (12. kiadás. Először: Sandron, Palermo 1902.) 160. Ld. *Esztétika. Elmélet és történet* (Ford. Dr. Kiss Ernő). Rényi Károly kiadása, Budapest é. n.

Csányi Vilmos, *Az emberi természet. Humánetológia*. Vince Kiadó, Bp. 1999.

Dante Alighieri, *A nép nyelvén való ékesszólásról* (Ford. Mezey László). In: *Dante Összes Művei* (Szerk. Kardos Tibor). Magyar Helikon, Budapest, 1962. 347–401.

Davidson, Donald, *Inquiries into Truth and Interpretation*. Clarendon Press, Oxford 1984.

Davidson, Donald, „A Nice Derangement of Epitaphs". In: Ernest LePore (Szerk.), *Truth and Interpretation. Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Basil Blackwell, New York 1986. 433–46

Devitt, Michael – Kim Sterelny, *Language and Reality*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1987.

Donnellan, Keith, „Reference and Definite Descriptions". In: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (Szerk.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge University Press 1971. 100–115.

{Donnellan, Keith 1966: „Reference and Definite Descriptions". In: A. P. Martinich, (Szerk.): *The Philosophy of Language* 2. kiadás, Oxford University Press. 1990. 235–247}

Eco, Umberto, „A látás szemiológiája" (Ford. Máté Mária). In: Hoppál Mihály – Szekfű András (Szerk.), *A mozgókép szemiotikája*. MRT Tömegkommunikációs Központ, Bp. 1974. 117–167.

Eco, Umberto, *A tökéletes nyelv kutatása* (Ford. Gál Judit és Kelemen János). Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1998.

Eco, Umberto, *A nyitott mű* (Ford. Dobolán Katalin). Európa Könyvkiadó, Bp. 1998.

Eco, Umberto, *Kant és a kacsacsőrű emlős* (Ford. Gál Judit). Európa Könyvkiadó, Bp. 1999.

Evans, Gareth, „The causal theory of names". In: A. W. Moore (Szerk.), *Meaning and Reference*. Oxford University Press 1993. 208–227.

Evans, Gareth, *The Varieties of Reference*. (Szerk. John McDowell) Clarendon Press, Oxford 1982.

Fodor, Jerry, *The Language of Thought*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975.

Fodor, Jerry, *Psychosemantics*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1987.

Fodor, Jerry – Ernest Lepore, *Holism: A Shopper's Guide*. Blackwell, Oxford 1993.

Frege, Gottlob, *Logikai vizsgálódások. Válogatott tanulmányok* (Ford. Máté András és Bimbó Katalin). Osiris, Bp. 2000.

Glock, Hans-Johann, *A Wittgenstein Dictionary*. Blackwell Publishers 1996.

Grice, H. P., „Utterer's Meaning, Sentence Meaning, and Word-Meaning" (1968). In: Paul Grice, *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1991. 117–138.

{Grice, H. P., 1968, „Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning", *Foundations of Language* 4: 225–42.}

Grice, H. P., „A társalgás logikája" (Ford. Pléh Csaba). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 213–228.

Grice, H. P., „Jelentés" (Ford. Terestyéni Tamás). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 188–198.

Habermas, Jürgen, *A kommunikatív cselekvés elmélete (I–II)*. (Ford. Felkai Gábor, Király Edit). A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE, é. n.
Hare, R. M., *The Language of Morals*. Clarendon Press, Oxford 1952.
Harrison, Bernard, *An Introduction to the Philosophy of Language*. Macmillan, London 1994. (1. kiadás 1979).
Hjelmslev, L., „A jel glosszematikus megközelítése" (Ford. Antal László). In: Horányi Özséb – Szépe György (Szerk.), *A jel tudománya*. Gondolat, Bp. 1975. 187–217.
Hookway, Christopher, *Quine*. Stanford University Press, Stanford, California 1988.
Huoranszki Ferenc, *Modern metafizika*. Osiris, Bp. 2001
Jakobson, Roman, „Nyelvészet és poétika". In: Roman Jakobson, *Hang – Jel – Vers* (Ford. Barczán Endre és mások). Gondolat Kiadó, Bp. 1969. 211–257.
Kaplan, David, „Thoughts on demonstratives". In: Palle Yourgrau (Szerk.), *Demonstratives*. Oxford University Press 1990. 34–49
Katz, Jerrold J., 33. *Propositional Structure and Illocutionary Force: A Study of the Contribution of Sentence Meaning to Speech Acts*. Thomas Y Crowell, New York 1977.
Kelemen János, *A nyelvfilozófia rövid története*. Áron Kiadó, Bp. 2000.
Kiefer Ferenc, *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983.
Kiefer Ferenc, *Jelentéselmélet*. Corvina, Bp. é. n. (2000)
Kirkham, Robert L., *Theories of Truth*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1997.
Kneale, William – Martha Kneale, *A logika fejlődése*. (Ford. Máté András, Fehér Márta, Hársing László, Bánki Dezső). Gondolat Kiadó, Bp. 1987.
Kripke, Saul, *Naming and Necessity*. Blackwell, Oxford 1980. (1972.)
Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1982.

Lakoff, George, „Presupposition and relative well-formedness". In: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (Szerk.), *Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge University Press 1971. 329–341.
Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Újabb vizsgálódások az emberi értelemről* (Ford. Dr. Rácz Lajos). MTA kiadása, Bp. 1930.
Loewer, Barry, „A kognitív tudomány filozófiai kérdései" (Ford. Farkas Katalin) *BUKSZ* 2000 tél. 352–360.
Loewer, Barry – Georges Rey (Szerk.), *Meaning in Mind: Fodor and his Critics*. Blackwell, Oxford, UK and Cambridge Mass. 1991.
Lotman, J. M., „A művészet mint nyelv" (Ford. Köves Erzsébet). In: J. M. Lotman, *Szöveg, modell, típus*. Gondolat Kiadó, Bp. 1973. 13–53.
Lyons, John, *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge University Press, 1995.
Martinet, André, „A nyelv kettős artikulációja" (Ford. Terestyéni Ferenc). In: Szépe György (Szerk.), *A nyelvtudomány ma*. Gondolat, Bp. 1973. 39–53.
McGuiness, Brian (Szerk.), *Wittgenstein und der Wiener Kreis*. Blackwell, Oxford 1967., Suhrkamp, Frankfurt 1984.
Mill, John Stuart, *A System of Logic*. Longmans, Green and Co, London 1865. (1843.)
Montague, Richard, „English as a Formal Language". In: *Formal Philosophy. Selected Papers of Richard Montague*. Yale University Press, New Haven and London 1974. 188–222.
Morris, Charles, *Foundation of the Theory of Signs*. University of Chicago Press, Chicago 1938.
Neumer Katalin (Szerk.), *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Osiris, Bp. 1999.
Perry, John, „The problem of the essential indexical". In: Nathan Salmon – Scott Soames (Szerk.), *Propositions and Attitudes*. Oxford University Press 1988. 83–101
Pessin, Andrew – Sanford Goldberg (Szerk.), *The Twin Earth Chronicles*. M E. Sharpe. 1996.

Piattelli-Palmarini, Massimo, „Evolúció, szelekció és megismerés" (Ford. Vinkler Zsuzsanna). In: Pléh Csaba (Szerk.), *Kognitív tudomány*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Bp. 1996. 223–254

Pinker, Steven, *A nyelvi ösztön* (Ford. Bócz András). Typotex, Bp. 1999.

Putnam, Hilary, „A »velünkszületett eszmék« hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei". In: Papp Mária (Szerk.), *A nyelv keletkezése. keletkezése* (Ford. Papp Mária, Radics Katalin, Terts István). Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 97–111.

Putnam, Hilary, *Mind, Language and Reality*. Cambridge University Press 1975.

Putnam, Hilary, *Reason, Truth and History*. Cambridge University Press 1981. Magyarul (Ford. Ruzsa Ferenc) részlet a könyvből: *Magyar Filozófiai Szemle* 2001/1. 1–22.

Quine, Willard van Orman, „Az empirizmus két dogmája" (Ford. F. Szabó István). In: *Magyar Filozófiai Szemle* 1973/1–2. 225–239.

Quine, Willard van Orman, *Word and Object*. MIT Press, Cambridge, Mass. 1960.

Quine, Willard van Orman, „Carnap and logical truth". In: *Ways of Paradox and Other Essays*. Revised and enlarged edition. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1976. 107–132.

Quine, Willard van Orman, „Five milestones of empiricism". In: *Theories and Things* Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1981. 67–72

Quine, Willard van Orman, „Arról ami van". In: J. M. Copi – J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (Ford. Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. 273–297

Quine, Willard van Orman, „Naturalizált ismeretelmélet" (Ford. Farkas Katalin). In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (Szerk.), *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Bp. 1999. 369–382.

Robinson, Howard, *Perception*. Routledge, London and New York 1994.

Rogers, Ben, *A.J. Ayer. A Life*. Grove Press, New York 2000.

Ross. J. R., „On declarative sentences". In: R. A. Jacobs – P. S. Rosenbaum (Szerk.), *Readings in English Transformational Grammar*. Ginn and Co. 1970. 222–272.

Rossi-Landi, Ferruccio, *Metodica filosofica e scienza dei segni*. Bompiani, Milano 1985.

Russell, Bertrand, „A denotálásról". In: J. M. Copi – J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. (Ford. Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. 143–166.

Russell, Bertrand, *An Inquiry into Meaning and Truth*. 1. kiadás 1940; átdolgozott kiadás Routledge, London 1995.

Ryle, Gilbert, „Use, usage and meaning". In: Colin Lyas (Szerk.), *Philosophy and Linguistics*. Macmillan, London 1971. 54–61.

Sainsbury, Mark, „Filozófiai logika" (Ford. Farkas Katalin). In: A. C. Grayling (Szerk.), *Filozófiai kalauz*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1997. 73–140.

Saussure, Ferdinand de, *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Ford. B. Lőrinczy Éva), Gondolat, Bp. 1967.

Searle, John R., *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, 1969.

Searle, John R., „Chomsky's Revolution in Linguistics". In: Gilbert Harman (Szerk.), *On Noam Chomsky: Critical Essays*. Anchor Books, New York 1974. 2–34.

Searle, John R., „Hogyan vezethető le a »kell« a »van«-ból?" (Ford. Lónyai Mária). In: *Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából* (Szerk. Lónyai Mária). Gondolat Kiadó, Bp. 1981. 564–590.

Searle, John R., „Proper names". In: A. P. Martinich (Szerk.), *The Philosophy of Language*. 2. kiadás, Oxford University Press 1990. 273–277.

Searle, John R., *Intentionality*. Cambridge University Press 1983.

Searle, John R., *Elme, nyelv és társadalom* (Ford. Kertész Balázs). Vince Kiadó, Bp. 2000.

Searle, John R., „A Taxonomy of Illocutionary Acts". In: John R. Searle, *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge University Press, 1979. 1–30.

Searle, John R., *The Construction of Social Reality*. Free Press, New York 1995.
Skorupski, John, „Meaning, use and verification". In: Bob Hale – Crispin Wright (Szerk.), *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford 1997. 29–60.
Strawson, P. F., „Intenció és konvenció a beszédaktusokban" (Ford. Sebes Gábor). In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (Szerk.), *Nyelv – Cselekvés – Kommunikáció*. Osiris Kiadó, Bp. 1997. 198–213.
Strawson, P. F., „A referálásról". In: J. M. Copi – J. A. Gould (Szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (Ford. Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. 167–206.
Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása" (Ford. E. Bártfai László). In: *Bizonyítás és igazság. Válogatott írások*. Gondolat, Bp. 1990. 307–365.
Travis, Charles, „Pragmatics". In: Bob Hale – Crispin Wright (Szerk.), *A Companion to the Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford 1997. 87–108.
Whorf, Benjamin, *Language, Thought and Reality* (Szerk. és bevezetés John B. Carroll). MIT Press, Cambridge, Mass. 1956.
Wittgenstein, Ludwig, *Logikai-filozófiai értekezés* (Ford. Márkus György). Akadémiai Kiadó, Bp. 1963.
Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások* (Ford. Neumer Katalin). Atlantisz, Bp. 1998.

NÉV ÉS TÁRGYMUTATÓ